

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

NOGAYLARIN ALTIN ORDA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

ARZU AKPUNAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

PROF. DR. KEMAL ÖZCAN

KONYA – 2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	ARZU AKPUNAR
	Numarası	158105011003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI / TARİH BİLİM DALI
	Programı	YÜKSEK LİSANS
	Tez Danışmanı	PROF. DR. KEMAL ÖZCAN
	Tezin Adı	NOGAYLARIN ALTIN ORDA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Nogayların Altın Orda Üzerindeki Etkisi başlıklı bu çalışma 22/07/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Profesör Doktor	Kemal ÖZCAN	
2	Doktor Öğretim Üyesi	Mustafa AKKUŞ	
3	Doktor Öğretim Üyesi	Sefer SOLMAZ	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	ARZU AKPUNAR		
	Numarası	158105011003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI / TARİH BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	NOGAYLARIN ALTIN ORDA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Arzu AKPUNAR

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	ARZU AKPUNAR		
	Numarası	158105011003		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TARİH ANA BİLİM DALI / TARİH BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	PROF. DR. KEMAL ÖZCAN		
Tezin Adı	NOGAYLARIN ALTIN ORDA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ			

ÖZET

1227’de Cengiz Han’ın ölümünden sonra oğulları ve torunları, onun seferlerini devam ettirmiş ve büyük bir Moğol İmparatorluğu kurmuşlardır. Bu seferlerin sonucunda birkaç devlet ortaya çıkmış ve bunlardan birisi de Deşt-i Kıpçak coğrafyasının alınmasından sonra Batu Han tarafından 1241 yılında kurulan Altın Orda olmuştur. Altın Orda Devleti’nin merkezini ise İtil Nehri boyundaki Saray şehri oluşturmuştur. Altın Orda Devleti, kurulduğu bölgede teşkilatlı bir siyasi yapı olarak ortaya çıkmasına rağmen kendi içerisinde birtakım rekabetler de yaşamıştır. Özellikle devlet içinde görev yapan emirler bu rekabetlerde ön plana çıkmıştır.

Altın Orda Devleti içerisinde adından söz ettiren emirlerden birisi de Mangıt boyuna mensup olan Emir Nogay’dır. Berke Han zamanında ordu komutanı olan Emir Nogay, Berke Han’dan sonra artık etkili bir asker ve bey olarak ön plana çıkmıştır. Berke Han’dan sonra Altın Orda hanlarını baskı altına alarak devlet içindeki idari ve askeri konularda söz sahibi olmuştur. Öyle ki Altın Orda’nın dış işlerine de müdahale edebilmiş ve zamanla Kuzey Rusya ile Balkanlarda gücünü arttırarak devletin dış siyasetinde de etkin rol oynamıştır.

Emir Nogay’dan sonra Emir Edigü ve onun oğulları da Altın Orda Devleti’nin iç ve dış siyasetinin belirlenmesinde etkili olmuşlar ve özellikle askeri ve siyasi konularda belirleyici rol oynamışlardır. 1260 yıllarında Emir Nogay’dan adını alan Nogay boyları, Edigü oğulları zamanında artık bağımsız bir devlet yapısına bürünmüştür.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Nogaylar, Emir Nogay, Emir Edigü.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Öğrencinin	Name Surname	ARZU AKPUNAR		
	Student Number	158105011003		
	Department	DEPARTMEN HISTORY / HISTORY DEPARTMENT OF SCIENCE		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	PROF. DR. KEMAL ÖZCAN		
Title of the Thesis/Dissertation	EFFECTS OF NOGAIS ON THE GOLDEN HORDE			

ABSTRACT

After the death of Genghis Khan in 1227, his sons and grandchildren continued his expeditions and established a great Mongol Empire. As a result of these invasion, several states emerged and one of them was the Golden Horde founded by Batu Khan in 1241 after the invasion of Dasht-i Kipchak geography. The capital of the Golden Horde State was the Saray city along the Itil River. Although the Golden Horde State emerged as an organized political structure in the region it was founded, it experienced some rivalries within itself. The tribal leaders within the state came to the fore in these rivalries.

Amir Nogai, who was a member of the Manghit tribe, was one of the prominent amirs in the Golden Horde State. Nogai came to the forefront as army commander during Berke Khan's time. After the time of Berke Khan, he came to the forefront as an effective soldier and leader and suppressing the Golden Horde khans, he had a say in administrative and military issues within the state. He was also able to intervene in the foreign affairs of the Golden Horde and gradually played an active role in the foreign policy of the state by increasing her power in Northern Russia and the Balkans.

After Amir Nogai, Amir Edigu and the sons of Amir Edigu were influential in determining the domestic and foreign policies of the Golden Horde State and played a decisive role especially in military and political issues. Nogai tribes, which were named after Amir Nogai in 1260, became an independent state during Adigu sons.

Key Words: Golden Horde, Nogais, Amir Nogai, Amir Edigu.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
TEZ KABUL FORMU.....	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	vii
ÖN SÖZ.....	viii
GİRİŞ	1
I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI	2
II. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN TEKNİK VE METODLAR	3
III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	4
A. Kaynaklar	4
B. Araştırmalar.....	7

I. BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİNİN SİYASİ YAPISI, İDARİ VE ASKERİ TEŞKİLATI

1.1. Altın Orda Devleti ve Siyasi Tarihi	10
1.1.1. Altın Orda Devleti'nin Kuruluşu	10
1.1.2. Altın Orda Adı ve Anlamı.....	15
1.1.3. Altın Orda Devleti'nin Siyasi Tarihi.....	17
1.2. Altın Orda Devleti'nde İdari ve Askeri Teşkilat	24
1.2.1. Altın Orda Devleti'nin Yapısı	25
1.2.2. Altın Orda Devleti'nin İdari Teşkilatı.....	27
1.2.2.1. Kurultaylar	27
1.2.2.2. Yöneticiler ve Diğer İdari Görevliler	29
1.2.3. Altın Orda Devleti'nin Askeri Teşkilatı.....	37

II. BÖLÜM

NOGAY ADI, ANLAMı VE NOGAY ULUSUNUN KÖKENİ

2.1. Nogay Adı ve Anlamı	42
2.2. Nogay Adının Kökeni	44
2.3. Nogayların Kökeni Meselesi	47
2.4. Nogay Ulusunu Oluşturan Boylar	49
2.4.1. Kıpçak	49
2.4.2. Mangıt	50
2.4.3. Kanglı	51
2.4.4. Kengeres	51
2.4.5. Peçenek	52
2.4.6. Usun	52
2.4.7. Nayman	53
2.4.8. Kereyit	54
2.4.9. Kongirat	55
2.4.10. Katagan	55
2.5. Diğer Boylar	56

III. BÖLÜM

NOGAYLARIN ALTIN ORDA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

3.1. Emir Nogay'ın Altın Orda Üzerindeki Etkisi	61
3.1.1. Nogay'ın Berke Han Dönemindeki Faaliyetleri	64
3.1.2. Nogay'ın Mengü Temür Han Dönemindeki Faaliyetleri	69
3.1.3. Nogay'ın Tuda Mengü Han Dönemindeki Faaliyetleri	72
3.1.4. Nogay'ın Tula Buka Dönemindeki Faaliyetleri	73
3.1.1.5. Nogay'ın Tokta Han Dönemindeki Faaliyetleri	74
3.2. Emir Edigü'nün Altın Orda Üzerindeki Etkisi	77
3.2.1. Edigü'nün Toktamış Han Dönemindeki Faaliyetleri	79
3.2.2. Edigü'nün Timur-Kutluk Han Dönemindeki Faaliyetleri	80

3.2.3. Edigü'nün Şadıbek Han Dönemindeki Faaliyetleri.....	80
3.2.4. Edigü'nün Temür Han Dönemindeki Faaliyetleri.....	82
3.2.5. Celaleddin, Cabbar Berdi, Kebek, Çekre ve Kadir Berdi Hanlar Döneminde Edigü'nün Faaliyetleri ve Ölümü.....	83
3.3. Mansur Mirza'nın Altın Orda Üzerindeki Etkisi.....	86
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	90
EKLER	99
ÖZGEÇMİŞ	107

KISALTMALAR

a.g.e.	–	adı geçen eser
a.g.m.	–	adı geçen makale
a.g.mad.	–	adı geçen madde
AÜ	–	Ankara Üniversitesi
Bkz./ bkz.	–	Bakınız
DİA	–	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCF	–	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
c.	–	cilt
çev.	–	çeviren
Ens.	–	Enstitü
haz.	–	hazırlayan
Hz.	–	Hazreti
İÜ	–	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	–	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
mad.	–	madde
mlf.	–	müellif
S.	–	Sayı
s.	–	sayfa
ss.	–	sayfa sayısı
T.C.	–	Türkiye Cumhuriyeti
TDV	–	Türkiye Diyanet Vakfı
TDK	–	Türk Dil Kurumu
TTK	–	Türk Tarih Kurumu
v.	–	yüzyıl
VD	–	Vakıflar Dergisi
yay.	–	yayınlayan, yayınları

ÖN SÖZ

Moğol istilalarının başladığı XIII. yüzyıl ve sonrası birçok devletin yıkılarak Moğol hâkimiyetine girdiği ve birçok kabile, boy ve halkların Moğol çatısı altında toplandığı bir dönem olarak sadece Türk tarihini değil, aynı zamanda dünya tarihini de yakından ilgilendirmektedir. Orta Asya'dan başlayan istilalar kuzeyde Rusları, batıda Anadolu'yu, Macarları ve diğer Avrupa devletlerini, güneyde başta Abbâsîler olmak üzere Arapları, doğu ve güneydoğuda Çin'i etkisi altına alan ve bu toprakları doğrudan veya dolaylı olarak hâkimiyeti altında bulunduran bir fütuhata dönüşmüştür. İşgal edilen bu topraklarda Cengiz Han'ın oğulları tarafından farklı devletler kurulmuştur.

1241 yılında Cengiz Han'ın torunu Batu Han tarafından kurulan Altın Orda Devleti, Doğu Avrupa ve Rusya'yı hâkimiyeti altında tutan XIII. yüzyılın en güçlü Türk devletlerindedir. Hem bulunduğu coğrafya hem de var olduğu dönem itibariyle oldukça geniş bir ilişkiler ağı içerisinde yer aldığı görülmektedir. Altın Orda Devleti tarihinin özellikle iç ve dış siyasi hayatı, bu dönemde kilit roller oynayan Mangıt boyuna mensup, Emir Nogay ve Emir Edigü adıyla ayrılmaz bir biçimde bağlantılıdır.

Çalışmamızda Nogayların Altın Orda üzerindeki etkisi ele alınarak özellikle Mangıt-Nogay boyuna mensup Emir Nogay, Emir Edigü ve onun oğullarının devletin siyasi ve askeri alandaki etkileri ortaya konulmuştur.

Nogaylar hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmalarda ve o döneme ait kaynaklarda Altın Orda'nın siyasi ve askeri yapısı, tarihi uzunca anlatılmıştır ancak Nogayların Altın Orda içerisindeki faaliyetlerine kısmen ya da parça parça değinilmiş veya bazı çalışmalarda hiç değinilmemiştir. Dolayısıyla konuyla ilgili müstakil bir araştırma bulunmamaktadır. Bu bakımdan araştırmada, Altın Orda Devleti'nin siyasi ve askeri yapısında önemli yer edinmiş olan Nogayların etkileri ve faaliyetleri ele alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Deşt-i Kıpçak sahasının Moğollar tarafından istila edilme süreci ele alınmıştır. Bu bölümde ve Altın Orda adı ve anlamı, siyasi, devlet ve askeri teşkilatı incelenmiştir.

İkinci bölümde, Nogayların adı, anlamı, Nogayları oluşturan boy birliklerine yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Emir Nogay'dan başlamak üzere Mangıt-Nogay boylarının ve beylerinin Altın Orda Devleti'ndeki faaliyetlerini ve Altın Orda Devleti'ne olan etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Beni böyle bir çalışmaya yönlendiren ve çalışmam boyunca yardım ve desteğini esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Kemal ÖZCAN'a ve bu çalışma esnasında her türlü yardım, tavsiye ve destekte bulunarak bana zaman ayıran çok kıymetli hocam Dr. Öğretim Üyesi Sefer SOLMAZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca Rusça kaynakların temininde ve tercümesinde bana yardımcı olan değerli nişanlım Dr. Öğretim Üyesi Ali TORAMAN'a ve sevgili aileme sonsuz minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

KONYA-2019

Arzu AKPUNAR

GİRİŞ

XII. asırdan evvel Moğollar, Orta Asya kavimleri içinde çok az nüfusa sahip önemsiz bir kavimdi. Cengiz Han Moğol kabilelerini birleştirmeyi başarıp 1206'da Onon Nehri civarında toplanan büyük kurultayda "Kağan" unvanını ve "Cengiz Han" adını alarak onların lideri oldu.¹ XIII. asrın ilk zamanlarında güçlenerek büyük bir istila hareketlerine başlayan Cengiz Han ve Moğollar, imparatorluk dâhilindeki Türklerle birlikte Moğolistan dışına çıkarak Orta Asya, Rusya, Kıpçak bozkırları, Kafkaslar, Çin, İran, Doğu Avrupa gibi büyük coğrafyaları istila etmişlerdir.² Cengiz Han, bu istilalarla imparatorluğa ulaşan devletinin merkezini Moğolistan'ın kuzeyinde bulunan Karakurum'da kurdu.³

XIII. asırdan itibaren Moğolların istila ettiği bu coğrafyalarda Cengiz Han'ın halefleri Büyük Kağanlığa bağlı olmak kaydıyla çeşitli devletler kurmuşlardır. Bu devletlerden birisi olan Altın Orda, Kıpçak bozkırlarının istilasından sonra meydana gelen bir siyasi yapı olmuştur.⁴ Cengiz Han, ele geçirilen bu toprakları büyük oğlu Cuci'ye vermiş ve burada merkeze bağlı bir devlet kurulmasını emretmiştir. Cuci'nin ölümünden sonra yerine gelen oğlu Batu Han zamanında yine Cengiz Han'ın isteğiyle Altın Orda ve Gök Orda kurulmuştur. Batu Han zamanında istila hareketlerine devam edilmiş ve ele geçirilen bu yerler ile devlet sınırları genişlemiş ve güçlü bir siyasi yapı haline gelmiştir.⁵ İstila edilen yerlerdeki boylar ve kabileler de devlet içine dâhil edilmiş böylece çok uluslu bir yapı oluşmuştur. Ancak her ne kadar Moğol unsurlar idarede birinci derecede söz sahibi olsalar da devlet içindeki etnik yapıyı özellikle de

---

¹ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Han'na Seyahat**, çev.: Ergin Ayan, İstanbul 2019, s. 17.

² Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, Ankara 2009, ss. 40-44.

³ Rubruk, **a.g.e.**, s. 18.

⁴ Kafalı, **a.g.e.**, ss. 40-44.

⁵ Bertold Spuler, **Zolotaya Orda (Mongoly na Rusi, 1223-1502)**, Moskova 2017, s. 26.

Moğol ordusunu ağırlıklı olarak Kıpçak, Bulgar, Oğuz vs. gibi Türk boyları oluşturmuştur. Bu da Cuci Ulusunun neden hızla Türkleştiğini izah etmektedir.⁶

Altın Orda Devleti'nde Berke Han zamanında ilk defa Nogayların adı duyulmuş ve Emir Nogay ordu komutanı olarak ön plana çıkmaya başlamıştır.⁷ Berke Han zamanından sonra artık Emir Nogay, etkili bir asker ve bey olarak ön plana çıkmış ve akabinde gelen hanları ve beyleri baskı altında tutmuştur. İdari ve askeri konularda önemli bir şahsiyet olarak devlet işlerini ele geçirmiştir. Sadece devlet içinde değil sınır dışında da Bizans ve Bulgarları, Sırpı, kendine bağlı birer devlet haline dönüştürmüştür. O, aynı zamanda Memlük Sultanı ile de yazışmalar yapmış, elçiler göndermiştir. Nogaylar bu dönemde Emir Nogay'ın şahsiyeti altında çok uluslu bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Başta Kıpçaklar olmak üzere Türk boylarının ağırlıkta olduğu bu çok uluslu yapı, Emir Nogay'dan sonra Emir Edigü ve Edigü oğulları tarafından idare edilmiş ve sonunda Altın Orda'nın dağılmasıyla bu boylar Edigü oğulları tarafından Nogay Hanlığı veya Nogay Orda adı altında kurulan bir devlet yapısı içinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. 1260'larda başlayan Emir Nogay önderliğindeki bu boylar Edigü oğulları zamanında artık bağımsız bir devlet yapısına bürünmüştür.⁸

I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI

Altın Orda tarihinin çeşitli yönlerinin incelenmesi, Orta Çağ'da Avrasya topraklarında gerçekleşen tarihi süreçlerin tam olarak anlaşılması açısından son derece önemlidir. Siyasi ve kültürel açıdan gelişmiş bir medeniyete sahip olan Altın Orda Devleti, Türk tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Altın Orda tarihi incelenirken sadece genel yapısının değil, aynı zamanda çeşitli yönlerinin ve devlet içindeki siyasi, etnik yapının, aristokrasinin, siyasi rekabetlerin incelenmesi de önem arz etmektedir. Bu çerçevede ise özellikle XIII.-XV. yüzyıllar konumuz açısından önemlidir. Bundan dolayı XIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp, XV. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki

---

⁶ Rene Grousset, **Stepler İmparatorluğu (Atilla, Cengi Han, Timur)**, çev.: Halil İnalçık, TTK yay., Ankara 2011, s. 392.

⁷ Grousset, **a.g.e.**, s. 367.

⁸ N.İ. Veselovskiy, **Han İz Temnikov Zolotoy Ordı Nogai i Ego Vremya**, Petrograd 1922, ss. 5-9.

zaman dilimi konumuzun kronolojik çerçevesini oluşturmuştur. XIII. yüzyılın ikinci yarısında, göçebe aristokrasine ait çeşitli grupların ekonomik ve idari yapı üzerindeki etkileri ve hanlık otoritesi ile karşı karşıya gelmeleri gözle görülür biçimde yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve XIV. yüzyıl boyunca Altın Orda'nın iç ve dış politikasının belirlenmesi ve işleyişinde etkili olmuştur. Altın Orda'nın bu dönemleri, onun siyasi hayatında kilit rol oynayan Emir Nogay ve Emir Edigü adıyla sıkı sıkıya bağlantılıdır. Mangıt boyuna mensup bu emirler Altın Orda Devleti tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptirler.

Nogaylar hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmalarda ve o döneme ait kaynaklarda Altın Orda'nın siyasi ve askeri yapısı, tarihi uzunca anlatılmıştır ancak Nogayların Altın Orda içerisindeki siyasi ve askeri faaliyetlerine kısmen ya da parça parça değinilmiş veya bazı çalışmalarda hiç değinilmemiştir. Altın Orda Devleti'nin siyasi ve askeri yapısında önemli yer edinmiş olan Nogayların etkilerini ve faaliyetlerini anlatan bir çalışma yapılması, Altın Orda tarihinin, Nogay tarihinin ve o döneme ait genel siyasi yapının anlaşılması açısından önemlidir. Çalışmamızda Nogayların kültürel ve dini etkileri ele alınmak istenmiş ancak yapılan araştırmalar neticesinde bu konu ile ilgili Türkçe ve Rusça araştırmalarda herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Bundan dolayı sadece siyasi ve askeri ilişkilerde rolü olan Nogay liderlerinin etki ve faaliyetlerine değinilmiştir.

II. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN TEKNİK VE METOTLAR

Araştırma konumuz olan Nogayların Altın Orda üzerindeki etkisi incelenirken; Altın Orda devletinin kurulmasından önceki zamanlar da dahil edilmek üzere; Cengiz Han'dan itibaren olaylar ele alınarak Mansur Mirza zamanına kadar kronolojik bir sıra takip edilip, konu etraflıca araştırılmıştır.

Araştırmada mümkün olduğunca bilimsel metot ve teknikler kullanılmaya çalışılmıştır. İlk olarak konu ile alakalı kaynak taraması yapılarak, o dönemlerden bahseden kaynaklar belirlenmiştir. Daha sonra araştırma eserlere ulaşılmıştır. Moğol tarihi ile ilgili yapılmış çalışmalardan mümkün olduğunca faydalanılmıştır. Altın Orda Devleti ve Nogayların tarihi ile ilgili yetersiz kalan bilgilerde Rusça kaynaklara

başvurulmuş ve tercümelemi yapılmıştır. Kullanılan bütün kaynaklar ve araştırma eserler, dipnotlarda ve kaynakçada gösterilmiştir.

Araştırmada, bazı kavramların ve kişi isimlerinin yazılış şekli yönünden problemlerle karşılaşmış ve bu problemlerin halledilmesi için *DİA* maddelerindeki yazılış şekilleri dikkate alınmıştır. Araştırılan konularla ilgili bilgiler arasında ise bazı noktalarda tutarsızlıklara rastlanılmıştır. Bu tutarsızlıkların engellenmesi için, konu ile bilgiler verildikten sonra olayların karşılaştırmaları ve tahlilleri yapılarak, bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

III. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. Kaynaklar

1. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsırî

Minhâc-ı Sirâc adıyla tanınan Cûzcânî, 1193 yılında Fîrûzkûh'ta dünyaya gelmiştir. Kendisi ilim ve edebiyatla uğraşan bir ailenin çocuğuydu.⁹ Sultan Gıyâseddin Balaban'ın hükümdarlığı zamanında (1266-1287) Delhi'de vefat ettiği tahmin edilmektedir. *Tabakât-ı Nâsırî*¹⁰ adlı Farsça eseri, Hz. Adem'den başlayarak kendi zamanına kadar gelen olayları içeren genel bir İslam Tarihi'dir.¹¹

Cûzcânî'nin bu eseri Mustafa Uyar tarafından *Tabakât-ı Nâsırî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Cûzcânî'nin bu eseri Cengiz Han'ın Batı seferleri ve Moğol istilasına dair verdiği bilgiler sebebiyle önemli bir yere sahiptir. Bu eserden özellikle Batu Han dönemi ile ilgili bilgiler verilirken faydalanılmıştır.

2. Reşidüddin Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih

İlhanlıların önemli devlet adamlarından birisi olan Reşidüddin Fazlullah, Hemedan'da doğmuştur. Doğum yılıyla ilgili kesin bir tarih olmamakla birlikte, 1247,

⁹ A.S. Bazmee Ansârî, "Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc" mad., *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 98.

¹⁰ Minhâc-ı Sirâc El- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*, çev.: M. Uyar, Ötüken yay., İstanbul 2016.

¹¹ Ansârî, *a.g.mad.*, s. 99.

1248 ve 1250 tarihleri verilmektedir. 1318 yılında vefat ettiği bilinir. *Cami'ü't-Tevarih* adlı Farsça eseri, Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından birisidir.¹² Gazan Han'ın emriyle yazılan bu eser, XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyılın başlarında Farsça, Moğolca ve Arapça olmak üzere üç ayrı dilde kaleme alınmış olup dört bölümden oluşmaktadır.¹³ İlhanlılarla ilgili kısmı Türkçe'ye çevrilmiş olan bu eserden Altın Orda ve İlhanlılar arasındaki münasebetlere ilişkin bilgilerden istifade edilmiştir.

3. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, 623 (1226) yılında Azadvar kasabasında doğmuştur. Moğolların İran, Horasan, Irak ve Azerbaycan umumi valisi Argun'un özel katiplerinden birisi olduğu için birçok kez Moğolların başkenti olan Karakurum'a gitme şansı elde etmiştir. *Tarih-i Cihan Güşa*¹⁴ Moğolların tarihini Hülâgû'nun İsmaililere karşı seferine kadar getirir.¹⁵ Bundan dolayı bu eser, Moğol tarihinin önemli kaynaklarından. Çalışmamızda bu kaynağa Moğolların ordu teşkilatına ilişkin bilgiler konusunda başvurulmuştur.

4. Ötemiş Hacı, Cengiz-Name

Ötemiş Hacı tarafından yazılan *Cengiz-Name* XVI. yüzyılda kaleme alınmıştır. Günümüzde Cengiz-Name'nin Taşkent nüshası ve Orenburg nüshası mevcuttur. Ancak Taşkent nüshasının son kısmı eksiktir. Zeki Velidi Togan 1913 yılında, Orenburg şehrinde bu eserin ikinci nüshasını bularak Türkiye'ye getirmiştir. Bugün bu nüsha Z.V. Togan'ın kızı Prof. Dr. İsenbike Togan'nın kütüphanesinde bulunmaktadır.¹⁶ Bu eser özellikle Altın Orda Hanlığı'nın iç sorunlarına büyük ölçüde ışık tutması açısından başvurduğumuz önemli bir kaynak olmuştur.

¹² Osman Gazi Özgüdenli, "Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani" mad., *DİA*, c. 35, İstanbul 2008, s. 19-20.

¹³ Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı)*, çev.: İ. Aka, M. Ersan, A.H. Khelejani, TTK yay., Ankara 2013.

¹⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev.: M. Öztürk, TTK yay., Ankara 2013.

¹⁵ Orhan Bilgin, "Cüveynî, Atâ Melik" mad., *DİA*, c.8, İstanbul 1993, s. 140.

¹⁶ Ötemiş Hacı, *Cengiz-Name*, çev.: İlyas Kemaloğlu, TTK yay., Ankara 2014.

5. İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye

İbn Bîbî'nin İran'ın Mâzenderan bölgesindeki Rugad şehrine mensup olduğu söylenebilir. İbn Bîbî, Moğol istilası sebebiyle Horasan'dan Anadolu'ya göç ederek Selçuklu Devleti'nin hizmetine giren İranlı bir tarihçidir.¹⁷ Farsça kaleme aldığı *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*¹⁸ adlı eseri Türkiye Selçuklu Devleti tarihi açısından son derece önemli bir kaynak olmakla birlikte çalışmamızda özellikle Sultan II. İzzeddin Keykâvus dönemi ile ilgili bilgilerden yararlanılmıştır.

6. Kerîmüddin Mahmud-i Aksarâyî, Müsâmeretü'l-Ahbâr

Aksarâyî'nin *Müsâmeretü'l-Ahbâr* adlı eseri, İbn Bîbî'nin *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye* adlı eserinden sonra Türkiye Selçukluları tarihi için mühim bir kaynak arz etmektedir. Dört bölümden meydana gelen eserin üçüncü bölümünde Büyük Selçuklular'ın kuruluşundan yıkılışına kadar cereyan eden olaylarla II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e kadar gelen Anadolu Selçukluları tarihini kapsayan olayları anlatılır.¹⁹

7. İbn Arapşah, Acâibu'l Makdûr

İbn Arapşah 1389 yılında Dımaşk'da dünyaya gelmiş ve Timur'un burayı fethetmesinin ardından kardeşleri ve annesiyle birlikte Semerkand'a götürülmüştür. Burada çok iyi tahsil görmüş; Farsça, Türkçe ve Moğolca'yı öğrenmiştir.²⁰ Tam adı *Acâibu'l Makdûr fî nevâibi (ahbâri) Tîmûr*²¹ olan eserinde Timur dönemi ve onun faaliyetleri ayrıca halefleri arasındaki taht mücadeleleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir.²² Bu eser; Timur, Toktamış ve Emir Edigü arasında yaşanan olayları ve

¹⁷ Abdülkerim Özaydın, "İbn Bîbî", **DİA**, c.19, İstanbul 1999, s. 379,380.

¹⁸ İbn Bîbî, **el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'iyye**, c.2, çev.: M. Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1996.

¹⁹ İsmail Aka, "Aksarâyî, Kerîmüddin", **DİA**, c.2, İstanbul 1989, s. 293.

²⁰ Abdülkadir Yuvalı, "İbn Arapşah, Şehâbeddin" **DİA**, c.19, İstanbul 1999, ss. 314-315.

²¹ İbn Arapşah, **Acâibu'l Makdûr**, çev.: A. Batur, Selenge yay., İstanbul 2012.

²² İsmail Aka, "Acâibu'l Makdûr" **DİA**, c.1, İstanbul 1988, s. 318.

Edigü ile ilgili önemli bilgileri içerdiği için çalışmamız için başvuru ana kaynaklardan birisi olmuştur.

9. Rubruklu Wilhelm Seyahatnamesi

Fransa Kralı IX. Lous'in elçisi olarak Moğollara gönderilen rahibin amacı, Hristiyanlığı kabul ettiği öğrenilen Batu'nun oğlu Sartak ile görüşerek Moğolların Ortadoğu'daki haçlı seferlerine destek vermesini sağlamaktır. İlk olarak Altın Orda'ya giden rahip orada önce Sartak ile sonra da Batu Han ile görüşmüş ardından Karakurum'a giderek Mönge Kağan'ın huzuruna çıkmıştır. Rubruklu Wilhelm, 1253-1255 yılları arasında gerçekleşen bu seyahatinde, Moğollar ve Altın Orda Devleti ile ilgili yaşayıp gördüğü her şeyi seyahatnamesine yazmıştır. Bu sebepten bu eser Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından birisi olmuştur.²³

10. Moğolların Gizli Tarihi

Moğol tarihinin ilk kaynaklarından birisi olan *Moğolların Gizli Tarihi* 1240 yılında yazılmıştır. Müellifi bilinmeyen bu eser, Moğolların siyasi, kültür ve teşkilat tarihi açısından oldukça önemli bir kaynaktır.²⁴

B. Araştırmalar

Çalışmamız boyunca Altın Orda ve Nogaylar hakkındaki kaynaklar dışında araştırma eserler ve makalelere de başvurulmuştur. Ancak Nogaylarla ilgili kaynakların yetersizliği bu konuda çalışma yapmayı zorlaştırmıştır. Çalışmamızda özellikle Nogay tarihi ile ilgili yetersiz kalan bilgilerde Rusça araştırma eserler ve makaleler tercüme edilerek kullanılmıştır.

Altın Orda ve Nogaylar açısından faydalandığımız Türkçe araştırmaların başında Mustafa Kafalı'nın *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi* kitapları ve yine M. Kafalı'nın "Altın Orda Hanlığı" makalesi yer almaktadır. Türkçe araştırma eserler açısından konuyla

²³ Rubruk, a.g.e.

²⁴ Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi*, çev.: A. Temir, TTK Basımevi, Ankara 1986.

alakalı başta gelen diğer eserleri; A.Yu. Yakubovskiy tarafından Rusça yazılmış ancak Hasan Eren tarafından Türkçeye tercüme edilmiş *Altın Orda ve Çöküşü* adlı eser, İlyas Kamalov tarafından kaleme alınmış *Altın Orda ve Rusya, Moğolların Kafkasya Politikası* adlı kitaplar, yine İ. Kamalov tarafından yazılmış “Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine” adlı makale ve yine aynı yazara ait *Altın Orda – Rus İlişkileri ve Altın Orda’nın Rusya’ya Etkileri (Altın Orda Devleti’nin Yıkılışı ve Çarlık Rusya Devleti’nin Kuruluş Sürecinde)* adlı doktora tez çalışması önem arz etmektedir. Türkçe olarak hazırlanmış ve çalışmamızda eserlerinden büyük oranda istifade ettiğimiz bir diğer yazar da Derya Derin Paşaoğlu’dur. Onun, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, “Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusu’ndaki Yeri” adlı makaleleri ve *Abdülğaffar Kırımı’nın Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi* adlı yüksek lisans tezi, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye’deki İskanları* adındaki doktora tezi Altın Orda ve Nogaylar hakkında değerli bilgiler veren araştırmalar arasında yer almaktadır. Bunların dışında; W.D. Tiesenhausen tarafından hazırlanan *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* adlı kitap, Halil İnalçık tarafından Fransızcadan Türkçeye çevrilmiş olan R. Grousset’in *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur* adlı eseri, Akdes Nimet Kurat tarafından yazılan *IV.-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* adlı eser, Sami Nogay’ın *Nogay Türkleri* adındaki kitabı konu açısından önemli bilgiler vermektedir.

Nogaylar ve Altın Orda tarihi hakkında bilgi veren ve önemli derecede istifade ettiğimiz araştırmalar arasında Rusça kaleme alınmış eserler de yer almaktadır. Bunların en önemlileri; R.H. Kereytov tarafından yazılmış *Nogaytsı: Osobennosti Etničeskoy İstorii i Bitovoy Kulturu (Nogaylar: Etnik Tarihlerinin ve Kültürel Yaşamlarının Özellikleri)* adlı çalışma, V.V. Trepavlov tarafından meydana getirilmiş *İstoriya Nogayskoy Ordı (Nogay Orda’nın Tarihi)* adlı çalışmadır. Bu eserler Nogaylar hakkında bilgiler veren önemli derecede Rusça araştırmalar arasında yer almaktadır. Altın Orda ve Moğollar hakkında bilgi veren G.V. Vernatskiy’in *Mongolı i Rus (Moğollar ve Ruslar)* adlı çalışması ve A.N. Nasonov’un *Mongolı i Rus: İstoriya Tatarskoy Politiki na Rusi (Moğollar ve Ruslar: Tatarların Rusya Politikası Tarihi)* adlı çalışması Moğol İmparatorluğu ve Altın Orda hakkında değerli bilgiler

vermektedir. Altın Orda Devleti'nin idari ve askeri teşkilatı hakkında bilgi veren kaynaklar arasında ise Mirkasım Usmanov'un "Administrativno-Upravlençeskiy Apparat (İdari-Yönetim Mekanizması)", adlı makalesi, Vadim Trepavlov'un "Administrativnoye Ustroystvo. Organizatsiya Upravleniya (İdari Yapı. Yönetim Organı)", adlı çalışması, İskander İzmaylov'un "Organizatsiya Voyska (Askeri Yapı)", adlı çalışmaları önemlidir. Nogayların etnik yapıları hakkında bilgi veren çalışmalar arasında ise N.A. Aristov'un *Trudı po İstorii i Etničeskomu Sostavu Turksih Plemen (Türk Boylarının Etnik Yapıları ve Tarihleri)* adlı kitabı, yine N.A. Aristov'un "Zametki ob Etničeskom Sostave Turkskih Plemen i Narodnostey (Türk Boylarının Etnik Yapısı ve Ulusu Yapısı Üzerine Notlar)" adlı makalesi faydalandığımız eserler arasındadır. Nogay'ın şahsı ve faaliyetleri hakkında bilgiler veren araştırmaların başında ise N.İ. Veselovskiy'in *Nogai i Ego Vremya (Nogay ve Zamanı)* adlı küçük kitabı, A.A. Porsin'in "K Voprosu ob Uçastii Nogaya v Pohode na Konstantinopol 1265 goda (Nogay'ın 1265 yılında Bizans Seferine Katılması Meselesi)", "Nogay i Yego Rol v Politiçeskoy Jizni Zolotoy Ordı v 90-e Godı XIII veka (XIII. yüzyılın 90. Yıllarında Altın Orda'nın Siyasi Hayatında Nogay'ın Rolü)", "Politiçeskaya Deyatelnost Nogaya v Zolotoy Orde (1262-1301 godı) (1262-1301 Yılları Arasında Nogay'ın Altın Orda'daki Siyasi Faaliyetleri)", adlı makaleleri önemli yer tutmaktadır. Emir Edigü hakkında bilgiler veren kaynakların başında ise Yu.V. Seleznev'in "Politik i Polkovodets Zolotoy Ordı Emir İdigu (İstoriçeskiy Portret) (Altın Orda'da Siyasetçi ve Komutan Emir Edigü)" adlı makalesi, İskander İzmaylov'un "İdegey i Yego Vremya (Edigü ve Zamanı)", adlı makalesi önemli yer tutmaktadır.

Çalışmamızda yukarıda belirttiğimiz kaynaklar, araştırma eserler ve makaleler dışında yararlandığımız birçok kaynak ve araştırma eserler mevcuttur. Onların tümü kaynakçada gösterilmiştir.

I. BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİNİN SİYASİ YAPISI, İDARİ VE ASKERİ TEŞKİLATI

1.1. Altın Orda Devleti ve Siyasi Tarihi

1.1.1. Altın Orda Devleti'nin Kuruluşu

1225 yılında Harezmsahlara üzerine yaptığı seferden sonra Tula boyundaki yurduna dönen Cengiz Han, 1222'den itibaren Doğu Deşt-i Kıpçak bölgesinde hüküm süren büyük oğlu Cuci Han'a İrtiş ırmağından başlayarak İtil ırmağına kadar uzanan Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesini ve Harezm bölgesinin yönetimini vermişti. Bununla beraber, ileriki zamanda Cuci adına teşkil olunacak yeni bir ulusun gelişmesini sağlayacak olan Uluğ Orda'nın tesis edilip ve bu ulus üzerindeki hâkimiyetin sembolü olan Altın tahtın kurulmasını da emretti.²⁵

Cuci Han, 1222-1227 yılları arasında Doğu Deşt-i Kıpçak ülkesini yönetmiş ve daha sonraki yıllarda onun ismiyle anılacak olan Cuci Ulusu'nun temelini atmıştır. Ancak Cuci Han, 1227'de henüz babası Cengiz Han'ın sağlığında, bir av sırasında attan düşerek vefat etmiştir.²⁶ Onun ölümünün ardından büyük oğlu Orda İçen ve diğer oğlu Batu tahta çıkma konusunda bir türlü uzlaşmaya varamadılar. Orda, babasının yerine küçük kardeşi Batu Han'ı tahta çıkmaya layık görmekte, Batu Han ise kendisinden büyük olması sebebiyle Orda'nın tahta oturmasını istemekte idi. Bu hususta anlaşamayan iki kardeş dedeleri Cengiz Han'ın huzuruna vardılar. Cengiz Han, bu

---

²⁵ Mustafa Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 679.

²⁶ Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", s.679; Cuci'nin ölümüyle ilgili bilgiler farklılık göstermektedir. Cûzcânî'ye göre Cuci, babasının canına kastetmeyi planlıyordu ancak bu plandan haberdar olan Cengiz Han da emir vererek onu zehirletip öldürdü. Bkz. Cûzcânî, **a.g.e.**, s. 105,136. Aynı bilgiyi V.V. Barthold da vermektedir. Bkz. V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz.: Hakkı Dursun Yıldız, 3. Baskı, İstanbul 2017, s. 465.

anlaşmazlığı önlemek için ikili idare sistemini²⁷ getirerek İtil boyu ve Batı Deşt-i Kıpçak'ı Batu Han'a vermiştir. M. Kafalı, Batı Deşt-i Kıpçak (Sağ Kol) ve Doğu Deşt-i Kıpçak (Sol Kol) olarak adlandırılan bu ayrışmanın iki ayrı hanlık olmayıp, Türk devlet ananesinde yer alan sağ ve sol kol olduğunu yani ikili idare sistemine göre Cuci Ulusu'nun yönetildiği görüşündedir. Cengiz Han, Altın Busagalı Ak-Orda'yı Batu'ya, Doğu Deşt-i Kıpçak'ı da Batu Han'a bağlı olmak şartıyla Orda İçen'e vererek onun için de Gümüş Busagalı Gök-Orda'yı kurdurtmuştur. Ayrıca Batu'ya "Sayın Han", Orda'ya ise "İçen Han" unvanlarını da vermiştir.²⁸

Siyasi teşkilatı bu şekilde oluşturulan Altın Orda Devleti'nin kuruluşu Deşt-i Kıpçak coğrafyasının alınmasıyla gerçekleşmiştir. Cengiz Han, Harezmşahlar üzerine sefere çıktıktan sonra değerli komutanlardan ikisi olan Cebe Noyan ve Subitay Noyan'ı da Derbent üzerinden Deşt-i Kıpçak'ın seferine memur etmişti. Oğlu Cuci'yi de Harezmşah'ın istilasından sonra kendisine verdiği İtil ırmağının doğusundaki yurduna gönderdi. Böylece Cebe ve Subitay Noyanlar Batı Deşt-i Kıpçak'ı Cuci Han ise kendisine verilen İtil ve İrtiş ırmakları arasındaki yerleri zaptedecek ve aynı zamanda Cebe ve Subitay'ın akınlarını da kontrol edecekti. Cuci Han İtil ve İrtiş nehirleri civarını alırken, Cebe ve Subitay'da ileride istilası düşünülen batı toprakları için hazırlık yapıyorlardı. Güney Kafkasya'dan geçen Cebe ve Subitay, Derbent üzerinden hareket ederek Kuzey Kafkasya'ya girdiler. Diğer taraftan Moğollara karşı birleşen Kıpçaklar, Alanlar, Çerkezler, Lezgiler, Moğol kuvvetlerini karşıladılar. İlk çatışmalarda başarısız olan ve zayıf veren Moğollar başarılı olamayacaklarını anlayınca Kıpçaklarla anlaşma yoluna gittiler. Türk kardeşliğinden bahsederek türlü vaatlerde bulundular ve çeşitli hediyeler gönderdiler. Bu şekilde Kıpçakları diğer

²⁷ Türk hükümdarları siyasi iktidarı, doğrudan doğruya tanrıdan almaktaydı. Tanrısal bağış yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasi iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı yönünde yayılmaktaydı. Böylece Türk devletlerinde ülke, halk, yapı ve memurluklar, genellikle doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük biçiminde ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan doğu sürekli üstün durumdaydı. Başka bir deyişle egemenlik ve üstünlük doğu yandaydı. Batı, doğu yana bağımlı durumdaydı. Bkz. Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", **Türkler**, c.2, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, ss.823-844. Göktürklerde doğu ve batıda yer alan bu hükümdarlara sağ ve sol şadlar denmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, TTK yay., Ankara 2014, ss. 357, 374-375. İkili idare sistemi bir yönetim biçimi olarak Türk devletlerinde görülmüştür. Bu sistemde iki han vardır ve bunlardan birisi büyük handır, diğeri ise büyük hana bağlı olmak şartıyla kendisine verilen topraklarda yaşamaktadır. Altın Orda Devleti'nde de Cengiz Han'ın buyruğu ile sağ ve sol kollar olan Ak Orda ve Gök Orda ikili idare sistemi kurulmuştur.

²⁸ Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", ss. 18-19.

Alanlar, Çerkezler ve Lezgilerden ayırarak Alanları, Çerkezleri ve Lezgileri kılıçtan geçirdiler. Bunları kılıçtan geçirerek Kıpçaklara saldırdılar. Anlaşmayı Moğolların bozduğunu gören yeni Kıpçak hanı Kotan Han, Ruslarla anlaşma yoluna gitti. Kıpçakların Rus Knezleriyle anlaşması üzerine Moğollar geri çekilmeye başladılar. 8 ila 12 günlük bir geri çekilmeden sonra Kalka ırmağı boyunda savaş için uygun bir yer seçerek düşmanı beklemeye başladılar. 31 Mayıs 1223'te Moğollarla Kıpçak-Rus birlikleri arasında yapılan Kalka Savaşı'nda Moğollar kendilerinden sayıca üstün olan düşmana karşı büyük bir zafer kazandılar ve Suğdak şehrine ilerleyerek burasını yağmaladılar. Geri dönüş yolunda Bulgar Hanı'nın saldırısına uğradılar. Hem ganimetleri hem de askerlerin bir kısmını kaybettiler.²⁹ Kıpçak bozkırlarındaki ilk keşif ve istila hareketleri bu şekilde tamamlandıktan sonra buraları Cuci Han'ın idaresine veren Cengiz Han, kendisi de Tula ırmağındaki yurduna çekilmiştir. Deşt-i Kıpçak'ın istilası ise Cengiz Han ve Cuci Han'ın ölümünden sonra Batu Han tarafından gerçekleştirilecektir.

Cengiz Han'ın 1227'de ölmesinin ardından Büyük Hakanlık makamına ise Batu Han'ın amcası Ögedey oturdu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra halefleri onun seferlerini devam ettirdiler. İlk olarak 1235'te toplanan büyük kurultayda imkanların olduğu ve doğru zamanın geldiği kanaatine varılan Batı Seferi yani Doğu Avrupa'nın işgaline karar verildi ve çoğunluğu Türklerden oluşan bir ordu kuruldu³⁰. Bu büyük ordunun komutanı Cengiz Han'ın torunu Batu Han idi. Deşt-i Kıpçak sahasının tamamen ele geçirilmesi Batu Han döneminde gerçekleşecek ve onun hâkimiyetindeki bu yerler "Cuci Ulusu" olacaktır³¹.

1237 yılından itibaren Türk-Moğol ordusu Rus bölgelerini işgal etmeye başladı. Bu dönemde Rus toprakları birçok knezliğe bölünmüş ve bu knezlikler arasında yaşanan çekişmeler Moğol ordusunun ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Batu Han'ın ordusu öncelikle Ryazan'ı ele geçirdi. Ardından Moskova'yı işgal edip yaktıktan sonra Vladimir, Suzdal, Rostov ve Volga kıyısındaki Yaroslav gibi kale şehirleri zapt ettiler.

²⁹ Viktor Spiney, "Gospodstvo Zolotoy Ordı v Valahii i Moldavi", *Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii*, Kazan 2016, s. 404.

³⁰ Akdes Nimet Kurat, "Altın Ordu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, c.1, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 400.

³¹ Akdes Nimet Kurat, *IV.-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 2002, ss. 121-123.

1238 baharı geldiğinde mevsim gereği daha fazla kuzeye gidilememiş ve güneye yönelerek Don ile Dnyeper nehirleri arasındaki sahaya gelmişlerdi. 1240 yılında Kiyef, Vladimir ve Haliç şehirleri ele geçirilince bütün Rus toprakları Batu Han'ın eline geçmiş oldu. Bundan sonra Macaristan üzerine yürüyüp 1241'de karşılarına çıkan Alman kuvvetlerini yendiler³².

Yeni bir ulus kurma emelinde olan Batu Han, bu emeline somut bir adım atmak adına 1241 yılında Batı Seferi dönüşünde İtil'in aşağısındaki bölgeye Orda'sını³³ kurdu ve burası "Saray" adını aldı.³⁴ Saray şehri, Cuci ulusunun ortasında ve büyük ticaret yolu üstünde bulunması nedeniyle muhteşem bir konumda yer alıyordu. Bu nedenle de hızla gelişti ve ünlendi.

XIII. asrın ilk çeyreğinde kurulmuş olan bu devlet Doğu kaynaklarına "Cuci Ulusu" olarak geçti. Bunun sebebi ise Cengiz Han'ın hayatta iken batıdaki toprakların Cuci'ye verildiğini söylemesidir. Buna göre, Batu Han'ın hâkimiyeti altında olan yerler Cuci Ulusu olacaktı.³⁵ Altın Orda, Cuci Ulusu adıyla anılmasına rağmen daha Cengiz Han'ın sağlığında ölmesinden dolayı Cuci Han, Altın Orda Devleti tarihinde fiilen hiçbir rol oynayamamıştır.³⁶

Batu Han, Ögedey Han'ın ölüm haberini alınca, toplanacak kurultaya katılmak üzere Batı Seferine son vererek geri dönmüştür. Avrupa seferinden vazgeçip İtil Bulgar Devleti topraklarında kendi ordasını kuran Batu Han'ın başka bir amacı da göçebe tarzı yaşam sürmekle ve sürekli askeri sefer yapmakla alınan yerlerin denetiminin sağlanmasının imkânsız olduğunu görmüş olmasıdır.³⁷ Cengiz Han'ın da dediği gibi,

³² Kurat, "Altın Ordu Devleti", ss. 400-401.

³³ Orda: "Çadır" (Moğolca) Kurat, **IV.-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki...**, s. 125; Daha sonra bu kelime "askeri birlik", "saray", "ordugâh", "tanınmış kişilerin hanımlarının kaldıkları yer", "keçe çadırındaki aile" gibi anlamlar kazandı. Mahmud Kâşgari, "Ordu" kelimesinin "devlet idaresi" anlamına geldiğini belirtmektedir. W.V. Rubruk ise, hanın çadırının daima kampın ortasında olmasından dolayı "Orda" kelimesinin "orta" manasında olduğunu kaydeder. Rubruk, **a.g.e.**, s. 86. Bu kelime Rus diline "hanın çadırı", "hanın konağı" anlamları haricinde "göçebe bozkır topluluğu" anlamıyla da girmiştir. Bkz. İlyas Kamalov, **Avrasya Fatih Tatarlar**, Kaknüs yay., İstanbul 2007, s. 65.

³⁴ Cûzcânî, **a.g.e.**, s. 245.

³⁵ Kurat, "Altın Ordu Devleti", s. 401.

³⁶ A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Orda ve Çöküşü**, çev.: Hasan Eren, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 2000, s. 37.

³⁷ İlyas Kamalov, **Altın Orda – Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusya Devleti'nin Kuruluş Sürecinde)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 52.

*“At üzerinde birçok ülke fethedilebilir, ama bu ülkeler at üzerinden yönetilemez”.*³⁸

Neticede bu dönemde Moğollar istila hareketlerine ara vermiş ve Moğol seferleri sonucunda Deşt-i Kıpçak, Harezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve İtil-Bulgar Devleti'nin topraklarında Altın Orda Devleti kurulmuştur.

Altın Orda Devleti'nde hâkim unsurlar Moğollar³⁹ olmasına rağmen zamanla Türkleşmiş ve Moğol vasfı tamamen yok olmuştur. Bu Türkleşme sürecinin altında yatan sebepler arasında en başta Deşt-i Kıpçak halkının çoğunluğunun Türk olması gelmektedir. M. Kafalı, azınlık olan Moğolların, Kıpçaklarla evlenerek çoğaldıklarını ve Türkleştiklerini dile getirmekte ve Türkleşmeye bağlı olarak zamanla Moğolca kelimelerin de yerini Türkçe tabir ve unvanlara bıraktığını kaydetmektedir.⁴⁰ Aynı duruma el-Ömerî'den naklen A.Yu. Yakubovskiy de değinir ve Moğolların Türklerle akraba olduklarını, Kıpçaklardan kız aldıklarını ve onların yurtlarında kaldıklarını ve böylece Türkleştiklerini kaydeder.⁴¹ R. Grousset de Türkleşme konusunda benzer bir durumdan bahsetmektedir. R. Grousset, Batu Hanın sadece 4 bin Moğol'a sahip olduğunu geri kalan askerlerinin ise zamanla Türklerin katılımıyla oluştuğunu dile getirmekte ve bu durumun Cuci ulusunun kısa sürede Türkleşmesini izah ettiğini kaydetmektedir.⁴² Bu Türkleşme hükümdar ailesi için geçerlidir yoksa zaten Deşt-i Kıpçak halkının Secut, Kıyat, Alçi-Tatar, Uygur, Karluk, Argun, Kanglı, Beyrek, Kuşçi, Kinhit, Huşin, Kıyat gibi Türk boylarından oluştuğunu görmekteyiz.⁴³ Abdulvahap Kara, Arap coğrafyacısı ve seyyah el-Ömerî'den naklen, *“Moğolların Kıpçak topraklarına yerleşmesi ve bu kaynaşma sonucunda tıpkı aynı atadan doğan*

³⁸ J.P. Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, çev.: A. Kazangil, İletişim yay., İstanbul 2002, s. 254.

³⁹ Batılı ve Arap kaynaklara baktığımızda Moğol kavmine “Tatar” denildiğini görmekteyiz. Reşidüddin'e göre Moğollardan evvel Tatar adının bir kavim adı olarak kullanılmasının o zamanda “Boyur-Nor Gölü” çevresinde yaşayan hakiki Tatarların oldukça güçlü olmalarından kaynaklanmaktadır. Burada “Tatar” diye kastedilenin aslında Moğol ordusunun büyük çoğunluğunu oluşturan ve Moğolların Türkleşmesini sağlayan Kıpçak Türkleri olduğunu ifade edebiliriz. Bkz. V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, Ankara 2004, ss. 132-133.; Mehmet Aksudoğlu, “Tatarlar: Moğol mu? Türk mü?”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 11-12.,1993-94, İstanbul 1997, s. 206.; Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s. 66.

⁴⁰ Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İÜEF yay., İstanbul 1976, ss. 127-128.

⁴¹ Yakubovskiy, **a.g.e.**, ss. 49-50.

⁴² Grousset, **a.g.e.**, ss. 392-393.

⁴³ Hayrunnisa Akbıyık, “Cengiz Han'ın Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair”, **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 474.

kimselermişçesine Kıpçaklara benzediklerini” ifade ederek⁴⁴ XIV. asırda Altın Orda’da meydana gelen bu erime sürecini bizlere aktarmaktadır.

1.1.2. Altın Orda Adı ve Anlamı

XIII. asrın başlarında kurulan ve dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Altın Orda Devleti, tarih boyunca pek çok adla anılmıştır. Bu sorun, tarihçilerin devletin adı konusunda ortak bir görüşe varamadıklarından kaynaklanmaktadır.⁴⁵ Arap kaynaklarında Altın Orda Devleti “*Kıpçak Sultanlığı*” olarak zikredilmektedir.⁴⁶ Yine Arap kaynakları ülkedeki nüfus yoğunluğunun Kıpçaklardan oluşmasından dolayı Cuci Ulsu için “*Deşt-i Kıpçak*” ifadesini kullanmışlardır. Bundan başka bu ülke için “*Tatarların Büyük Hanı Berke’nin Ülkesi*”, “*Kuzey Ülkelerin Hanı Özbek’in Ülkesi*”, “*Deşt-i Kıpçak Hanı Tokta’nın Ülkesi*”, “*Batu Ulsu*”, “*Berke Ulsu*” gibi pek çok adlandırma yapılmıştır. Avrupalı seyyahlardan olan P. Karpini ve W.V. Rubruk Altın Orda Devleti’ni tamamen gezmiş ve bu ülke için “*Kumanlar Ülkesi*” tabirini kullanmışlardır. Müslümanlar tarafından “*Kıpçak*” olarak adlandırılan kavim, Avrupalılar tarafından “*Kuman*” olarak zikredilmekteydi.⁴⁷

Cuci Ulsu’nun Batı-Kol ve Doğu-Kol olarak ikiye bölünmesi “renk” problemini daha da karmaşık duruma getirmiş ve birçok tarihçinin yanılmasına sebep olmuştur. Farsça kaynaklardan olan Kazvinli Kadı Ahmed Gaffari’nin *Tarih-i Cihan-ara* (1577) ve Mu’inüddin Natanzi’nin *Tarih-i Mu’ini* (1413/14) adlı eserlerinde Batı Deşt-i Kıpçak Hanlığı’nın “*Gök Orda*”, Doğu Deşt-i Kıpçak Hanlığı’nın ise “*Ak Orda*” olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu durum, bu iki kaynağı esas alan Bertold Spuler, A.Yu. Yakubovskiy, R. Grousset ve Stanley Lane-Poole ile E.de Zambaur gibi çağımız tarihçilerinin yanılmasına ve eserlerinde isimlerin yanlış telaffuz edilmesine yol açmıştır.⁴⁸ Bu yanlışlık belki de Türk devlet geleneğindeki yönetici yönden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, Türk devlet geleneğinde doğu yön her zaman batı yöne üstün durumdadır ve ülkenin doğusundaki kağan batısındaki kağandan üstündür ve

⁴⁴ Abdulvahap Kara, *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, İstanbul 2007, s. 196.

⁴⁵ Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, s. 63.

⁴⁶ Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulsu’nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 20.

⁴⁷ Kamalov, “Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine”, ss. 63-64.

⁴⁸ Kafalı, *Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulsu’nun Tarihi*, ss. 44-45.

batıdaki kağan doğudaki kağana bağlıdır. Bundan dolayı büyük kağanlık olan Ak Orda, doğu kol olarak düşünülmüş olabilir. Ancak Moğollarda bu durum biraz farklıdır, batıdaki Ak Orda, doğudaki Gök Orda'dan daha üstün konumdadır. Batıdaki yönetici konumundadır. Bundan dolayı da bu yanlışlığın sebebi yönlerle de alakalı olabilir. Diğer taraftan ak ve gök renkleri de Türk devlet geleneğindeki yön ve renk ilişkisine göre batı ve doğu istikametleriyle uygunluk gösterir. Şöyle ki, B. Ögel, Türk devlet geleneğinde her ana yönü bir rengin temsil ettiğini ve buna göre gök (mavi) rengin doğuyu, ak (beyaz) rengin batıyı, kırmızı rengin güneyi, kara rengin kuzeyi ve sarı rengin de merkez istikametlerini temsil ettiğini kaydeder ve Mete Han'ın ordu düzenindeki atları da bu yön-renk uyumuyla ilişkilendirir. Mete Han'ın ordu düzenine göre ise doğu tarafına mavi (kır) atlar, batı tarafına ak (beyaz) atlar, kuzey yönüne kara (siyah) atlar, güney istikametine kırmızı (doru) atlar yerleştirilmişti.⁴⁹ M. Kafalı da Altın Orda tarihini anlatırken aynı yön ve renk ilişkisine değinmekte; Ak=Batı, Gök=Doğu, Kırmızı=Güney, Kara=Kuzey ve Sarı=Merkez olarak ifade etmektedir.⁵⁰ M. Kafalı'nın Ötemiş Hacı'dan naklettiği bu bilgileri aynı şekilde Z.V. Togan da tasdik edip, eserinde Ak-Orda'yı Batı, Gök-Orda'yı ise Doğu Hanlığı olarak zikretmektedir.⁵¹

E.V. Sevortyan, G. Doerfer'den naklen, "orda" ya da "ordu" kelimesinin Türk ve Moğol dillerinde aynı anlama geldiğini, iki dilde de ezelden beri kullanıldığını ve ilk zamanlarda "yurt", "han yurdu", "saray yurdu" manasına geldiğini, sonraları "ordugâh", "askeri birlik", "maiyet", "saray", "keçe çadırındaki aile", "tanınmış kişilerin hanımlarının kaldıkları yer" gibi anlamlar kazandığını kaydetmektedir.⁵² Mahmud Kâşgari ise "ordu" sözünü, melik kasabası, yani imamet (devlet idaresi) beldesi olarak açıklar. Bundan ötürü, memleketin başkenti olduğuna dikkat çeker.⁵³ E. Esin ise "ordu", kelimesinin hükümdarın çadırı veya köşkünün bulunduğu müstahkem

⁴⁹ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, c.I, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1981.

⁵⁰ Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, s. 46.

⁵¹ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, 2. Baskı, Enderun yay., İstanbul 1981, s. 34-35.; aynı mlf., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3.Baskı, Enderun yay., İstanbul 1981, ss. 62-63.

⁵² E.V. Sevortyan, **Etimologičeskiy Slovar Turkskih Yazıkov (Obşeturkskiye i Mejturkskiye Osnovi na Glasnye)**, Moskova 1974, ss. 471-472.

⁵³ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lugâti't-Türk Tercümesi**, çev.: B. Atalay, c.1, TDK yay., Ankara 1985, s. 124, 296.

bir kale olduğunu ve fazla büyük bir alana sahip olmadığını kaydeder.⁵⁴ “Orda” kelimesi Rusçada “*hanın çadırı*”, “*hanın konağı*” manalarına gelmekle birlikte “*göçebe bozkır topluluğu*” anlamı da taşır. “Altın Orda” tabiri ilk olarak 1564 yılındaki Kazan Kroniği’nde kullanılmıştır ve Rus dilinde “Zolotaya Orda” terimi kullanılır. İ. Kamalov, bu terimin altın ve kıymetli kumaşlarla süslü olan Han’ın karargâhıyla ilgili olduğuna değinir.⁵⁵ İbn Battûta bu karargâhtan şöyle bahseder; “*Özbek Han, süslenmiş olağanüstü bir “altın otağ”da oturur. Otağ, altın yapraklarla kaplı ağaç çubuklarından yapılmıştır. Ortasında ayakları gümüş, üstü değerli taşlarla süslü bir taht mevcuttu.*”⁵⁶

1.1.3. Altın Orda Devleti’nin Siyasi Tarihi

Altın Orda Devleti’nin kurucusu olan ve “Sayın” lakabı verilen Batu Han her zaman Karakum’daki Büyük Kağan’a itaat etmiştir. Cengiz Han’ın ölümünden sonra Kağanlık makamına sırasıyla Ögedey, Güyük sonra da Batu’nun teklifi ile Mönge Kağan oturmuştur. Batu Han kendisini kağan ilan etmek isteyenlerin teklifini reddetmiş ve her zaman Mönge Kağan’a itaat etmiştir.

Bölgede irili ufaklı küçük beylikler tarzında siyasi yapılar olan Rus knezlikleri, Altın Orda hâkimiyeti altına alındıktan sonra, Saray şehrine itaatlerini bildirmek ve kendi tahtlarına çıkabilmek için müsaade anlamı taşıyan yarlıklarını almak amacıyla gelmeye başlamıştır. İlk olarak 1243’de Yaroslavl Knezi Batu Han’a itaatini bildirerek oğlu Konstantin’i Karakum’a göndermiştir. Daha sonra ise 1247 yılında Novgorod Knezi Aleksandr Nevskiy de kardeşi Andrey ve birçok boyar⁵⁷ ile Batu Han’a hediyeler takdim etmiş, itaatini bildirmiştir.⁵⁸ Knezlerin ona gelip itaatini bildirmesi Batu Han’ın bölgedeki gücünü göstermekteydi. Batu Han, Müslüman tacirlere Moğol

⁵⁴ Emel Esin, “Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, **VD**, VI/10-11, Ankara 1968, s. 135.

⁵⁵ Kamalov, “Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine”, s. 65.

⁵⁶ İsmet Parmaksızoğlu, **İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, ss. 78-79.

⁵⁷ Boyar: Slav ülkerinde başta Rusya’da, Boğdan, Eflak ve Erdel’de yüksek soylu anlamına gelen Rusça sözcük. Boyarlar, Rus prenslerinin vassalları olup, hizmetleri karşılığında kendilerine ödül olarak verilen toprakları varislerine bırakabilme hakkına sahiptirler. Bkz. Rızaeddin Fahreddin, **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, çev.: İ. Kamalov, İstanbul 2003, s. 39.

⁵⁸ Fahreddin, **a.g.e.**, s. 39.

İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde olmadığı kadar saygı duymuş ve büyük kazançlar elde etmelerini sağlamıştır. XIII. yüzyılda yaşamış olan el-Cûzcânî: “*O, yeterince akıllı ve Müslüman sever idi; Müslümanlar onun himayesinde müreffeh bir halde zaman geçirdiler. Ordugâhında ve kabileleri arasında mescitler ve cemaat vardı; tümünde imam müezzin bulunuyordu. Hâkimiyeti süresince ve hayatı boyunca tâbileri ve askerlerinden İslâm beldelerine, herhangi bir emrinden dolayı zarar gelmedi. Türkistan Müslümanları onun himayesi gölgesinde çok rahat ve oldukça emniyette idi.*”⁵⁹ diyerek Batu Han'ın tutumunu güzel bir şekilde anlatmıştır. İbn Bîbî de Batu Han ile ilgili “*İyi ahlâkı, engin cömertliği, yaratıklara iyi davranıp şefkât göstermesiyle tanınan, zayıfa ve güçlüye yardımlarıyla büyük padişahlara üstünlük kazanmış*”⁶⁰ ifadelerini zikretmiştir.

1256 yılında Altın Orda hanı Batu Han vefat etmiş ve onun tahtı oğlu Sartak'a kalmıştır. Sartak babasının ölüm haberini Mönge Kağan'ın karargâhındayken almıştır. Mönge Kağan'ın kendisine Altın Orda'nın tahtını vermesi üzerine hemen yola çıkmış ancak yolda rahatsızlanıp vefat etmiştir (1257). Ondan sonra yerine Batu'nun diğer oğlu Ulakçı geçse de o da aynı yıl içinde vefat etmiştir. Bunun üzerine 1257'de Cuci Han'ın diğer oğlu Berke Han tahta geçmiş ve “Saray Berke” ya da “Yeni Saray” adındaki ikinci Saray'ı kurmuştur. Ayrıca Berke Han, Altın Orda Devleti'nde ilk Müslümanlığı kabul eden kişidir.⁶¹

1266 yılında Berke Han'ın ölümüyle onun tahtını Batu Han'ın torunu Mengü Temür devraldı. On üç yıl Altın Orda'nın başında bulunan bu hana sabır ve sakin anlamına gelen “Külik” lakabı verilmiştir.⁶² Mengü Han döneminde Rus knezlikleri ile ilişkilerin olumlu yönde ilerlediğini ve onlara karşı yürütülen politikanın gayet yumuşak olduğunu görüyoruz. Yeni düzenlemelerle artık Ruslardan vergileri Müslüman tüccarlar yerine memurlar toplamaya başlamış, kilise ve din görevlilerine

---

⁵⁹ Cûzcânî, **a.g.e.**, s. 136.

⁶⁰ İbn Bîbî, **a.g.e.**, s. 83.

⁶¹ Yakubovskiy, **a.g.e.**, ss. 38-39.

⁶² Derya Derin Paşaoğlu, **Abdülgaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s. 41.

vergilerden muaf tutan yarlıklar verilmiştir.⁶³ Rus knezlikleri arasındaki yönetimi kolaylaştırmak adına Rostov Knezliği, Büyük Knezlik olarak seçilmiş ve bu görev ona verilmiştir. Böylelikle bu dönemde Altın Orda ve Rus Knezlikleri arasında bir sorun ortaya çıkmamıştır diyebiliriz.⁶⁴

Mengü Temür'ün 1282'de ölmesiyle yerine kardeşi Tuda Mengü geçti. Berke Han zamanında kazandığı zaferlerle adından söz ettiren Emir Nogay, Mengü Temür zamanında güç kazanmış ve Tuda Mengü zamanında açıkça Altın Orda tahtına ortak olmuştur.⁶⁵ Nitekim Emir Nogay'ın gücü ve statüsü handan daha üstündü. Böylece Tuda Mengü ve Emir Nogay arasındaki çekişmeler de kaçınılmaz duruma gelmişti. 1283 yılında Müslüman olan Tuda Mengü artık devlet işlerinden elini çekmeye başlamıştı. Nuveyri'nin "*Yanında daima şeyhleri ve dervişleri bulunduran*" diye bahsettiği han, dünya işlerini bırakmaya karar vererek tahtını Tula Buka'ya bırakmıştır. Ancak devletin bütün kontrolü Emir Nogay'ın elindeydi. Öyle ki Gazari'ye yani Kırım'a gönderilen heyetin şefi Fransisken rahibi Ladislas, rahip Moise'nin 1287 yılında Altın Orda'ya yaptığı seyahat hakkında rapor yazmış ve bu raporda, Emir Nogay'ın Tula Buka'yla aynı seviyede olduğunu bildirmiştir.⁶⁶

Nogay'ın kışkırtmaları sonucunda Tula Buka'yı idam ettiren Tokta Han, Altın Orda tahtının yeni hanı bir nevi Nogay'ın yeni kuklası olmuştur. Tokta Han, her ne kadar Emir Nogay gibi kurnaz ve güç elde etmiş tehlikeli bir şahsiyetten kurtulmayı

---

⁶³ Kiliseler ve din adamları vergilerden muaf tutulmuş, nüfus sayımı yapılmamış, askere alınmamıştır. Ancak bu durum suistimal edilmiş, zamanla kiliselerin ve din adamlarının güçlenmesine neden olmuş ve Altın Orda Devleti'nin ileride birtakım sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur. Nitekim Kilise, insanları açık bir şekilde Han'a karşı örgütlediğinden bu durum, Altın Orda'yı rahatsız etmemiştir. Halbuki, mitropolitlerin propagandaları uzun vadede Altın Orda için tehlikeli sonuçlara yol açmıştır. Kilise Rus halkının tek çatı altında toplanması fikrini yaymış ve bu bağlamda Rus knezliklerinin Moskova etrafında birleşmelerinde önemli rol oynamıştır. Diğer taraftan vergilerden ve nüfus sayımından muaf olan kilise topraklarına, bu haklardan yararlanmak isteyen köylüler akın etmiştir. Bu sayede Kilisenin nüfusu artmış, üretimi artmış, köylülere doğrudan ulaşma imkânı elde etmiş, misyonerlik faaliyetleri kolaylaşmıştır, artık köylüler arasında Hristiyanlık daha hızlı ve sağlam temeller üzerinde yayılmaya başlamıştır. Bu imtiyazlar kiliseleri ve din adamlarını güçlendirmiş, bunların etkisiyle Rus knezlikleri ve halk zamanla Moskova etrafında toplanmaya başlamıştır. Halkı ve knezlikleri Moskova etrafında toplayan kiliseler ve din adamları Altın Orda'ya karşı Rusların birleşmesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Moskova etrafında birleşen Ruslar ise Altın Orda zayıfladığında bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Bkz.: Kamalov, **Altın Orda Rus İlişkileri Ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri...**, ss. 220-221, 292.

⁶⁴ İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, Ötüken yay., İstanbul 2009, s. 82.

⁶⁵ Kamalov, **Altın Orda ve Rusya**, ss. 83-84.

⁶⁶ Grousset, **a.g.e.**, s. 400.

başarsa da, diğer bir tehlikeli şahsiyet olan Atalığı Uygur Bacırtuk-Buka'nın etkisinden maalesef kurtulamamıştır. Dolayısıyla Tokta Han, Bacırtuk-Buka'nın kışkırtmasıyla Sayın Han Sülalesi'nin tüm evlatlarını öldürtmüş ve geriye sadece ve varisi olan oğlu İlbasar'ı sağ bırakmıştır. Ancak oğlu Tokta Han'dan evvel ölünce, bu duruma dayanamayan Tokta Han da hastalanarak ölmüştür.⁶⁷

Tokta Han, Sayın Han sülalesinin tüm mensuplarını öldürtürken kendi öz kardeşi Tuğrulca'yı da katletmiş ve onun dul eşi Gelin Beyalin Hatun'u kendi nikâhına almıştı. Ancak Gelin-Beyalin, eşi Tuğrulca'dan gebe idi. Bir erkek çocuk dünyaya getiren Gelin-Beyalin, Özbek ismini verdiği oğlunu Kabartay Çerkezlerinin yanına göndermiş ve onun varlığını herkesten gizlemiştir. Bunun sebebi ise Tokta Han'ın, yeni doğan tüm erkek çocuklarını öldürtüyor olmasıydı. Tokta Han daha sonra kendi veliahdı olan oğlu ölünce, Sayın Han Sülalesi veliahtlarından kimsenin kalmadığını görerek kederinden hastalanmıştı. Bunun üzerine Gelin Beyalin Hatun, Özbek Han'ın varlığından Tokta Han'a bahsetmiş, o da emir vererek derhal Özbek Han'ı getirmelerini bildirmişti. Ancak daha Özbek gelmeden Tokta Han vefat etmiş, bu durumdan faydalanan Atalığı Uygur Bacırtuk Buka kendisini han ilan ederek tahta oturmuş ve Gelin Beyalin Hatun'u nikahına almıştı. Ancak Özbek Han'ı getiren Kıyat Astay ve Secut Alatay Beğler, hile ile Bacırtuk- Buka'yı öldürüp tahta Özbek'i çıkardılar.⁶⁸ Tokta Han'ın halefi olan Özbek Han, güçlü merkezi otorite geleneğini devam ettirmiş ve Altın Orda Devleti'ne en parlak dönemini yaşatmıştır.⁶⁹ Özbek Han döneminde İslam, Altın Orda Devleti'nin resmî dini olarak kabul edildi. 1341 yılında vefat eden Özbek Han, bütün saltanatı boyunca hâkimiyetini istikrarlı bir biçimde ayakta tutmayı başarmıştır.

Özbek Han'ın ölümünden sonra tahta kardeşi Tinibek'i yenen Canibek Han geçmiştir. Canibek Han'ın ardından Berdibek'in tahta geçişinde tıpkı Emir Nogay gibi etkili bir isim olan Tümen Beyi Kanglı Tulubay'ın rolünü görmekteyiz. Berdibek, Tulubay'ın kışkırtmaları sonucu babası Canibek Han'ı boğdurtarak başa geçmiştir. Hatta bununla yetinmeyip on iki kardeşini ve kendisine itaat etmeyen herkesi

⁶⁷ Mustafa Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", s. 682.

⁶⁸ Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", s. 683.

⁶⁹ Uli Schamiloğlu, "Altın Ordu", **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 716.

öldürmüştür. Bu yüzden Cuci Ulusu'nda ona "Kökün Kırgan Köten Han" derler.⁷⁰ Berdi Bek'in ölümünden sonra Sayın Han sülalesi son buldu. Bundan sonra Altın Orda hanları Şiban ve Tokay Timur sülalesinden gelecektir.⁷¹

Berdibek'in ölümünden sonra Altın Orda'da karışıklıklar başlamış, emirler buldukları yerlerde ilk fırsatta bağımsızlıklarını ilan ederek, kendi yerlerinin hanları durumuna gelmiştir. Bu dönemin en etkili devlet adamı olarak Emir Mamay'ı görüyoruz. O, Özbek Han'ın oğullarından birisi olan Abdullah'ı han ilan etmiş ve Saray şehrini de ele geçirmiştir.⁷² Bu karışık durum, Toktamış'ın Kalka ırmağı yakınlarında yapılan savaşta Emir Mamay'ı yenilgiye uğratarak Altın Orda tahtına geçmesine kadar sürdü.⁷³

Toktamış Han döneminde Altın Orda tekrar yükseliş dönemine geçti ve Cuci Ulusu birliği yeniden sağlandı. Harezm ile Azerbaycan haricindeki Altın Orda'ya bağlı olan eski topraklar yeniden ele geçirildi.⁷⁴ Harezm ile Azerbaycan toprakları ise Timur'un elindeydi. Nitekim Emir Timur da Toktamış'ın hamisi durumunda idi. Toktamış, taht kavgaları sırasında Emir Timur'a sığınmıştı ve Emir Timur da Toktamış'a Altın Orda tahtını elde etmesi için asker vermişti. Toktamış taht mücadelesinde Urus Han'a karşı üç defa başarısız oldu. Ancak Emir Timur yine de her seferinde Toktamış'a ihtiyacı olan her şeyi veriyordu. Sonunda 1379'da tahtı ele geçiren Toktamış durumu derhal Emir Timur'a bildirmiştir. Ancak bu olaylar Emir Timur'u Toktamış'ın hamisi durumuna getirmişti.⁷⁵ Artık Toktamış'ın gözü hamisi Timur'un elinde bulunan Harezm'de idi. Altın Orda tahtına Timur sayesinde geçen Toktamış, kendisinin Cengiz oğullarından olduğunu, Timur'un ise bir asalet unvanına dahi sahip olmadığını düşünüyor ve onunla mücadele etmekten çekinmiyordu.⁷⁶

Emir Timur ile Toktamış'ın ilk karşılaşması Kunduzçe Meydan Muharebesi'nde olmuştur. Emir Timur kendi yazmış olduğu günlüğünde Toktamış Han'ı tamamen yok

⁷⁰ Akbıyık, "Cengiz Han'ın Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair", ss. 475-476.

⁷¹ Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre...**, s. 683.

⁷² Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 118.

⁷³ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 149.

⁷⁴ İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, Kaknüs yay., İstanbul 2003, s. 105.

⁷⁵ Kamalov, **Altın Orda Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri...**, ss. 80-85.

⁷⁶ Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 108.

etmek için Deşt-i Kıpçak'ta tam beş ay kovaladığını belirtmektedir. Bu süre zarfında erzakları tükenen askerleri açlıktan iyice yorgun düşmüş ve bu durumu öğrenen Toktamış Han fırsatı değerlendirerek hemen harekete geçmiştir. Timur'un emir ve komutanları askerlerin durumlarından dolayı Toktamış ile savaşmaktan yana değillerdi. Sadece oğullarından destek gören Timur bu sırada Toktamış ile arası bozulan tuğ beyi ile nasıl ittifak kurduğunu şöyle nakletmektedir: *“O zaman Tanrı yine önümüzü açtı; Toktamış Han'ın tuğ beyi ondan yüz çevirip benimle anlaştı. Ben ona şu yolu gösterdim: “Ne zaman ki savaş kızışmaya başlar birdenbire tuğu tersine çevir.”* Böylece savaş sırasında tuğ beyinin Timur ile anlaştığı gibi savaşın en kızgın zamanında tuğu ters çevirmesiyle Toktamış'ın askerleri yenildiğini sanıp geri çekilmişler Toktamış Han da oradan kaçmıştır.⁷⁷ Neticede Toktamış, her defasında Timur'a karşı yenilmiş ve bir de bunun yanında Emir Edigü'nün destekleriyle han olan Timur Kutluk'la savaşmak durumunda kalmıştır. Nihayetinde Toktamış, Edigü ve adamlarından kaçarken Karaton ırmağı boyunda atıyla birlikte uçurumdan yuvarlanarak ölmüştür.⁷⁸ Toktamış Han'dan sonra devlet duraklama dönemine girmiş, bu dönemde Toktamış'a halef olan amcasının oğlu Timur Kutluk Han soyu ile Toktamış soyu arasında taht kavgaları başlamıştır. Bu mücadele ve kargaşa dönemi hanlığın zayıflaması ve dağılmasına kadar devam edecektir.⁷⁹

Bu dönemde, daha önceden Nogay ve Mamay'ın kontrolü altında olan Altın Orda'nın, bu defa Edigü Mirza tarafından yönetilmeye başladığını görmekteyiz. Edigü hemen tahta Timur Kutluğ'u çıkartmıştır. 1400'de ölen Timur Kutluğ'dan sonra tahta Şadibek, Fuladbek ve Timur'u çıkarttı. Edigü, Cengiz Han'ın yasalarına ilaveler yapıp, vergi sistemini geliştirdi ayrıca Mısır ile yapılan köle ticaretini yasaklayarak Altın Orda'da düzen ve disiplini oluşturmayı başardı. Moskova'ya sefer düzenleyen Edigü, burada Timur Han'a mağlup oldu. 1411'de ise Toktamış'ın oğlu Celaleddin tahtı Timur Han'ın elinden almayı başardı, Edigü ise Kırım'a kaçmak zorunda kaldı. Edigü, 1416'da Litvanya'ya sefer düzenledi ancak Toktamış'ın oğlu Kadir Berdi ile girdiği mücadelede mağlup olarak esir düştü ve 1419'da da vefat etti. Edigü'nün ölümünden

⁷⁷ **Timur'un Günlüğü -Tüzükat-i Timur**, haz.: Kutlukhan Şakirov; Adnan Aslan, 2010 İstanbul, ss. 57-58.

⁷⁸ Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 108.

⁷⁹ Kafalı, “Altın Orda Hanlığı”, s. 691.

sonra Altın Orda artık parçalanma dönemine girdi ve bu dönem yeni ulusların teşekkül etmesiyle sona erdi. Nogay, Mamay ve Edigü gibi emirler Altın Orda tarihinde oldukça etkili oldular ve Bizans, Litvanya, İlhanlı, Balkanlar gibi ülkelere seferler düzenledikleri göz önünde bulundurulursa, etki alanlarının Altın Orda'yı aştığı görülür. Ancak emirlerin karıştığı taht kavgaları meseleleri neticesinde Rus knezliklerinin güçlendiğini de belirtmek gerekir.⁸⁰

Altın Orda'daki çatışmalar gittikçe derinleşiyor, rekabet eden hanlar arasında duruma hâkim olan hükümdarı bile seçmek güçleşiyordu. Bu rekabet içinde olan kişiler arasında en önemlilerden birisi Uluğ Muhammed Han'dır. Uluğ Muhammed'in hâkimiyetini sadece Altın Orda'nın batı kesimi kabul etti. İtil bölgesinin aşağısı ise Toktamış'ın oğlu Kepek'in idaresindeydi. Ayrıca 1422 yılında Özbek Han'ı Borak, Uluğ Muhammed'i mağlup etmiş ve onun Litvanya Knezi Vitov'a sığınmasına neden olmuştur. Devlet Berdi, tüm bu karışıklardan yararlanarak Kırım'ı ele geçirse de 1427'de Uluğ Muhammed onu Kırım'dan kovmuştur. 1437 yılında ise Küçük Muhammed, Uluğ Muhammed Han'a karşı ayaklanıp onu Saray şehrinden kovmuştur. Uluğ Muhammed, Ruslar ile savaşmış ve Belev'e hâkim olduktan sonra Kazan'ı da ele geçirmiştir. Kazan'ın ele geçirilmesiyle burada bir hanlığın kurulmasına sebep olmuştur. Bundan sonra ilk iş olarak Moskova'yı 1439'da kuşattı ve 1445'te Moskova Knezi II. Vasiliy savaşta esir aldı. Uluğ Muhammed'in bu zaferi Altın Orda'nın Ruslara karşı kazandığı son büyük başarı olmuştur. Aynı yıl Uluğ Muhammed'in oğlu Mamutek babasını öldürmüştü ve kendisini Kazan'da Han ilan etmiştir.⁸¹

Bu dönemde II. Vasiliy'in ölürken yazdığı vasiyetinde knezliği Han'dan izin almadan oğlu III. İvan'a bırakması, III. İvan'ın da Altın Orda hanından yarlık almadan tahta çıkması, Moğol hâkimiyetinin knezlikler üzerindeki etkisinin azaldığının göstergesidir. Nitekim III. İvan 1472'den itibaren Altın Orda'ya vergi ödememeye başladı. Altın Orda-Rus knezlikleri ilişkilerinin 1481'de Ahmet Han'ın vefatıyla birlikte artık sona erdiğini görmekteyiz. Her ne kadar Altın Orda Devleti resmî olarak 1502'de tarih sahnesinden çekilse de fiilen daha 1481 yılında ortadan kalkmıştır. III.

⁸⁰ Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 112.

⁸¹ Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 116.

İvan, Altın Orda'nın tekrardan güçleneceği endişesiyle, Kırım hanlarıyla birleşerek hanlık üzerine sefer düzenlemiş ve Altın Orda'ya 1502'de son darbeyi vurmuştur.⁸²

Altın Orda Devleti'nin son hanı olan Şeyh Ahmet Han (1481-1502), sadece Saray şehri ve etrafında söz sahibiydi. Ahmed Han, 1481'de Donec kıyısında Aybek'le yaptığı savaşta mağlup olup öldürülmüştür. Bu tarihten sonra artık Altın Orda Devleti'nde yeni ayrışmalar yaşanmaya devam etmiştir. Birbirleriyle mücadele eden hanlardan hiçbiri güçlü bir devlet kurmayı başaramamıştır.⁸³

Kırım Han'ı olan Mengli Giray, 1502'de Saray şehrini hâkimiyeti altına almış ve şehri yakıp yıktıktan sonra geri dönmüştür. Her ne kadar onun amacı Kazan ve Astrahan üzerinde Rusya baskısını azaltmak olduysa da bu durum tam tersine sonuçlanmış ve bundan sonra Rusya'nın bu hanlıklar üzerindeki etkisinin iyice artmasına sebep olmuştur. Bu olaydan dolayı Mengli Giray kaynaklara "Taht-Algan" olarak geçmiştir. Aslında bu şehrin tarumar edilmesiyle biten Altın Orda Devleti'nin gücü bundan çok daha evvel tükenmiştir.⁸⁴

1.2. Altın Orda Devleti'nde İdari ve Askeri Teşkilat

Birinci bölümümüzün ikinci ana başlığı olan Altın Orda Devleti'nin idari ve askeri teşkilatı hakkında bilgiler vermek, çalışmamızın asıl konusu olan Altın Orda'daki Nogayların etkisini anlamak açısından faydalı olacaktır. Altın Orda Devleti'nin siyasi yapısına ve idari teşkilatına dair temel unsuru, bir çatı altında toplanan Moğol kabileler birliği oluşturmuştur. Kıpçak bozkırlarındaki Türk boylarını ve kabilelerini de içine alan bu teşekkül, çoğunluğunu Türklerin ve Moğolların oluşturduğu bir devlet sistemi olarak ortaya çıkmıştır. Devlet içindeki nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmasına karşın idari ve askeri birimlerdeki önemli görevler Moğolların elinde kalmıştır. Burada idari ve askeri yapıyı bir ana başlık altında ele almamızın sebebi ise yönetimin askeri bir yapıya sahip olmasından ileri gelmektedir.

⁸² Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, s. 116.

⁸³ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 219.

⁸⁴ Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", s. 692.

Aşağıda da göreceğimiz üzere görevlilerin bir kısmı hem askeri bir komutandır hem de idari mekanizmayı kontrol eden bir görevlidir.

Yukarıda da değindiğimiz üzere Cengiz Han'ın buyruğu ile Ak-Orda ve Gök-Orda olmak üzere birbirine bağlı ikili bir sistem üzerine kurulmuş olan Altın Orda Devleti, Moğol İmparatorluğuna bağlı olarak, Moğol İmparatorluğunun batı kolu olarak teşekkül etmiştir. Zaten batıda ele geçireceği yerler ve kendisine verilecek olan topraklar da Karakurum'da merkezi idarede toplanan kurultayla belirlenmiştir. Altın Orda Devleti diğer Moğol devletleri (İlhanlılar, Çağatay Hanlığı) gibi kısmen bağımsız hareket etmesine rağmen gerçekte Cengiz Han'ın kurduğu Büyük Hanlığa bağlıydı. Karakurum merkezli Moğol İmparatorluğunun bir parçası idi. Bu durum Karakurum'da taht mücadelelerinin artıp merkezi yönetimin zayıflamasına kadar devam etmiştir. Karakurum merkezi idare zayıfladıktan sonra diğer Moğol devletleri (İlhanlılar, Çağatay Hanlığı) ve Altın Orda Devleti bağımsız hareket etmeye başlamıştır.

1.2.1. Altın Orda Devletinin Yapısı

Altın Orda Devleti'nin siyasi teşekkülü en başta birinin diğerine bağlı olduğu ikili devlet teşkilatına göre düzenlenmiştir. Orta Asya Türk devletlerinin çoğunda bu idare sistemi görülmüştür. Devletin batısında (sağ kol) Ak-Orda'nın ve doğusunda (sol kol) ise Gök-Orda'nın bulunduğu bir teşkilattı ve doğudaki sol kol olan Gök-Orda, batıdaki sağ kol olan Ak-Orda yönetimine bağlı idi. Bozkır kültüründe ve özellikle Bozkır Türk devletlerinde gördüğümüz bu siyasi oluşum ve yönetim şekli eski zamanlarda da sol kol ve sağ kol olarak kendini gösterir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi Altın Orda devletine kadar ki Bozkır Türk devletlerinde bu sistem genellikle sol kolun sağ kola hükümdar olduğu, sağ kolun sol kola tabi olması şeklindedir. Altın Orda Devleti'nde ise bu durum tam tersinedir ve sağ kol, sol kola hükmedendir, sol kol sağ kola tabidir. Burada sol ve sağ kollar doğu ve batı istikametlerini belirtmekte ve doğu istikametine sol kol, batı istikametine de sağ kol ismi verilmekteydi.

Bu ayrılış öncelikle Deşt-i Kıpçak coğrafyasının *yurt* olarak taksimi ve bu topraklar üzerinde yaşayan *kabilelerin paylaşılması* esasına dayanır ve devletin siyasi

yapısının ve idari teşkilatlanmasının temelini oluşturur.⁸⁵ Yurt ve kabile paylaşımı en başta Cengiz Han'dan gelmektedir. Zira Moğol İmparatorluğu ve Moğol kabileleri Cengiz'in dört oğlu arasında paylaşılmıştır. Altın Orda Devleti'nde de yurtluk ve kabile paylaşımı görülmektedir. R. Grousset, Batu'nun kardeşi Orda'ya şimdiki Kazakistan'da bir yurtluk ve kabile verildiğini, diğer kardeşi Şiban'a da Orda'nın kuzeyindeki arazinin yurtluk olarak verildiğini kaydetmektedir.⁸⁶

Altın Orda Devleti, *ulus* sistemi üzerine kurulmuştu. Ulus, bütün halk demektir ve Altın Orda'ya tabi bütün halk, kurucusu olan Cuci'nin adını alarak *Cuci Uulusu* şeklinde adlandırılmaktaydı. Cuci ulusuna başlangıçta Cengiz Han'ın oğlu Cuci'ye vermiş olduğu Moğol kabileleri dâhilken daha sonra istila edilen yerlerdeki bütün halk da dâhil edilmiş, Altın Orda Devleti içindeki herkes genel olarak Cuci Uulusu adını almıştır. Ulus da beylerin idaresine verilen yurtluklara bölünmekteydi ve her ulus en az bir tümene (on bin kişi) denk gelmekteydi.⁸⁷ Cuci ulusunun siyasi yönetimi de dört bey veya dört yönetici boy birliği üzerine kurulmuştur. Bu beylere *karaçibek* denilmektedir ve bunların da üstünde beylerbeyi görevini yürüten bir yönetici bulunmaktadır. Her ulusun beyler idaresinde kendi askeri yönetim sistemi vardı ve merkezi idareye bağıydılar. Her ulusta on bin askerden oluşan bir tümen olmak zorundaydı.⁸⁸

Altın Orda Devleti birçok milletten oluşmaktaydı. Moğollarla birlikte, Alanlar, Ruslar ve çeşitli Türk kabileleri yaşamakta idi. En kalabalık kabileleri Türk boyları oluşturuyordu. Altın Orda'nın doğu tarafında Kıpçaklardan, Hazarlardan ve Peçeneklerden oluşan Türk ağırlıklı kabileler yaşamaktaydı, Volga'nın doğusundan itibaren ülkenin batı tarafında da durum aynıydı ve Türklerin çoğunluğu oluşturduğu Bulgarlar ve Başkurtlar yaşamaktaydı.⁸⁹ Altın Orda coğrafyasının ve bu coğrafya içinde yaşayan kabilelerin tamamı göz önüne alındığında nüfusun büyük çoğunluğunun

---

⁸⁵ Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XXXIII, 2014, s. 153.

⁸⁶ Grousset, *a.g.e.*, ss. 392-393.

⁸⁷ Vadim Trepavlov, "Administrativnoye Ustroystvo. Organizatsiya Upravleniya", *Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii*, Kazan 2016, s. 153.

⁸⁸ İskander İzmaylov, Damir İshakov, "Han i Aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", *İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen (Ulus Cuci – Zolotaya Orda. XIII – seredine XV v.)*, Kazan 2009, s. 310, 316.

⁸⁹ G.V. Vernatskiy, *Mongol i Rus*, Moskova 1997, s. 118.

Türklerden oluştuğu görülmektedir. E.S. Kuplin'e göre Altın Orda coğrafyasında yaşayan nüfusun sadece %5'lik kısmı Moğollardan oluşmaktaydı.⁹⁰ Ancak yine de idari ve askeri teşkilattaki önemli görevler Moğollar tarafından yerine getirilmekteydi. Moğollar devlet içindeki yönetici tabakayı oluşturuyordu. Yüksek merciler dışındaki memuriyetlerde ve birtakım askeri komutanlıklarda (yüzbaşı, onbaşı vs.) Türkler de görev almaktaydı.

1.2.2. Altın Orda Devleti'nin İdari Teşkilatı

İdari teşkilatın temelini kurultaylar ve devlet mekanizmasında rol oynayan yöneticiler ve görevliler oluşturmaktadır. İdari teşkilata yön veren ve devletin siyasi ve askeri politikalarının belirlendiği toplantılar veya meclisler olan kurultayları ve idari teşkilattaki yöneticileri ve görevlileri kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler dâhilinde aşağıda maddeler halinde açıklamaya çalıştık. İdari teşkilat, başında hanın bulunduğu vezir, beylerbeyi, emirler, başbitikçi ve diğer birtakım görevlilerden oluşan bir mekanizmaya sahipti. Kurultaylar ve divan toplantıları da önemli kararların alındığı meclisler idi. Bahsi geçen görevliler, kurultay ve divanlarda görevlerine ve derecelerine göre belli bir hiyerarşik düzen içinde yer almaktaydılar.

U. Şamiloğlu, bir tasvirde divan toplantısını anlatırken şunları kaydetmektedir; *“Baş Emirler, hanın sağında ve solunda sedirin üzerinde otururlardı. Çadırın girişinde naib, vezir, kaznaçey (haznedar), al tamga (mühürdar) yer almaktaydı.”*⁹¹ Bu tasvir divan toplantılarındaki hiyerarşik düzen hakkında bilgi verse de görevlilerin tamamının burada sayılmamış olmasından dolayı eksik kalmaktadır. Örneğin bir divan toplantısında bitikçi bulunduğu dair kaynaklarda bilgi mevcuttur. İdari teşkilatı en başta kurultaylar ve divanlar hakkında bilgi vererek aşağıda anlatmaya çalıştık.

1.2.2.1. Kurultaylar

• **Büyük Kurultay:** Moğolistan'daki büyük hanın seçildiği veya önemli devlet meselelerinin görüşüldüğü meclis idi. Bu kurultayda han seçimi yapıldığı gibi, önemli

⁹⁰ E.S. Kuplin, *Zolotaya Orda: Sudbı Pokoleniy*, Moskova 2006, s. 23.

⁹¹ Yu. Şamiloğlu, “Karaçihei Pozdney Zolotoy Ordı: Zametki po Organizatsii Mongolskoy Mirovoy İstorii”, *İz İstorii Zolotoy Ordı*, Kazan 1993, s. 49.

devlet meselelerinin görüşülmesi ve karara bağlanması, yapılacak askeri seferlerin kararlaştırılması, elçilerin kabulü gibi meseleler de görüşülürdü.⁹²

Cuci Ulusu veya Altın Orda Devleti'nin kurulması da büyük kurultayda alınan bir karardı. 1206 yılında düzenlenen büyük kurultayda Cengiz Han, tüm Moğolların hanı ilan edilmiş ve gelecek askeri seferlere dair birtakım kararlar alınmıştır. Cengiz Han, büyük oğlu Cuci'yi batı topraklarını almakla görevlendirmiş⁹³ ve bu istilalar akabinde Altın Orda Devleti'ni doğurmuştur. Cengiz Han'dan sonra batı seferlerine devam edilmesi ve 1236, 1240-1241 yıllarında Deşt-i Kıpçak'ın alınması tamamlanarak Avrupa'ya kadar ulaşılması konusundaki askeri seferlerin yapılması kararı da büyük kurultayda alınmıştır. Aynı şekilde Hülâgû'nun İran'a gönderilerek o bölgenin işgaliyle görevlendirilmesi de büyük kurultayda alınan bir karardı. Bu karar sonucunda Hülâgû, İran'a giderek bu toprakların alınmasını tamamlamış ve Büyük Hanlığa bağlı İran Moğolları Devleti'ni kurmuştur.⁹⁴

• **Yerel Kurultaylar:** Altın Orda Devleti'nde kurultaylar ancak çok önemli meselelerde toplanırdı. Kurultaylar, han seçimi, büyük savaşların ilanı, önemli devlet meselelerinin görüşülmesi gibi durumlarda toplanırdı. Han, bu meclisin başkanı idi. Kurultay tarihi han veya naibi tarafından belirlendiğinde hanedan mensupları olan beyler ülkenin çeşitli yerlerinde olsalar da gelip katılırlardı. Kurultaya hanın hatunları da katılırdı.⁹⁵

• **Han Divanı:** Han divanında devlet yönetimi hakkındaki meselelere yoğunlaşılmaktaydı. Bu bakımdan doğal olarak ulus yönetimi görevindeydi.⁹⁶ Han divanı devletin en yüce idari organı idi. Divanı yöneten kişiye de “*divanbegi*” adı verilmiştir.⁹⁷

⁹² Abdülkadir Donuk, “Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”, **Tarih Dergisi**, S.52 (2010/2), İstanbul 2011, s. 2.

⁹³ Yevgeniy Kıçanov, “Zavoyevaniye Vostochnogo Turkistana i Zapadnoy Sibiri”, **İstoriya Tatar S Drevneyshih Vremen (Ulus Çuci – Zolotaya Orda. XIII – seredine XV v.)**, Kazan 2009, s. 125.

⁹⁴ Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s. 41.

⁹⁵ Mehmet Saray, “Altın Orda Hanlığı”, **DİA**, c.2, İstanbul 1989, ss. 538-540.

⁹⁶ M.G. Safargaliyev, “Raspad Zolotoy Ordı”, **Uçen. Zap. Nİİ pri CM Mordov**, S.11, Saransk 1960, s. 71.

⁹⁷ Usmanov, “Administrativno-Upravlençeskiy Apparat”, s. 324.

1.2.2.2. Yöneticiler ve Diğer İdari Görevliler

• **Han:** Devletin ve idari teşkilatın en üst mercidir. İktidarın ve yönetimin başı idi, ülkedeki istikrarın, kanunların düzenlenmesinin, ülkenin gelişmesinin ve büyümesinin garantisi idi. Vatandaşlarını ve beylerini koruyup kollamaya, ihtiyaçlarını karşılamaya mecburdu. Han, sadece iktidar sahibi değildi, kanunların korunması, adaletin sağlanması ve adaletle hükmedilmesi de onun görevleri arasındaydı. Bütün bu işleri ise kendisine bağlı görevliler aracılığıyla yerine getirmekteydi.⁹⁸

Altın Orda, Moğol İmparatorluğunun bir koluydu ve ona bağlıydı. Altın Orda hanları yerel kurultaylarda yapılan beylerin seçimi ile belirlenirdi. Büyük hanlığın bir modeliydi. Han seçimine katılan beyler ülkenin ileri gelen komutanları ve yöneticileriydi.⁹⁹ Altın Orda Devleti'nde Cengiz ve Cuci soyuna mensup olmayan birisinin han seçilme hakkı yoktu. Han seçilebilmenin en başta gelen şartı Cengiz ve Cuci soyuna mensup olmaktı.¹⁰⁰ Han seçiminde gerçekleştirilen tören ve uygulamada önemli görevler ise karaçibeylere düşmekteydi. Buradan anlaşıldığına göre Altın Orda siyasi hayatında ve han seçiminde iki önemli durum ortaya çıkmaktadır. Birincisi Cengiz ve Cuci soyundan birisinin tahta aday gösterilmesi, ikincisi ise aday gösterilen hanın düzenlenen kurultayda belli uygulamalar çerçevesinde beyler tarafından seçilmesidir.¹⁰¹ Altın Orda hanı kurultayda seçildikten sonra beyaz bir keçeye oturtulup üç defa havaya kaldırılır, sonra çadırın etrafında dolaştırılıp tahta oturtulur ve eline de altın bir kılıç verilirdi. Altın Orda Devleti'nde han seçiminde hatunların da bulunduğu ve etkili olduğu, ayrıca ülke siyasetinde ve yönetiminde yer aldıkları,¹⁰² han seçilene kadar ülkenin idaresini üstlendikleri ve hanın yerine naiplik yaptıkları gözlenmiştir. Batu Han, öldüğünde onun yerine karısı Borakçin'in naiplik yaptığı R. Grousset tarafından kaydedilmektedir.¹⁰³

⁹⁸ M. Blok, **Koroli-çudotvortsı. Oçerk Predstavleniy o Sverhestvennom Haraktere Korolevskoy Vlasti, Rasprostranennih Preimuşestvenno vo Frantsii i v Anglii**, Moskova 1998, s. 82.

⁹⁹ Vernatskiy, **Mongol i Rus**, s. 118.

¹⁰⁰ T.İ. Sultanov, **Çingiz-Han i Çingizidi. Sudba i Vlast**, Moskova 2006, s. 67.

¹⁰¹ İzmaylov, İshakov, "Han i Aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", s. 311.

¹⁰² Vernatskiy, **Mongol i Rus**, s. 118.

¹⁰³ Grousset, **a.g.e.**, s. 396.

Han seçimi yapıldığına dair bilgilerin yanında, Altın Orda hanının merkezdeki büyük han tarafından atandığına veya belirlendiğine dair bilgiler de yer almaktadır. Birçok araştırmada Batu Han'ın Sayın Han lakabıyla Cengiz Han tarafından belirlendiği kaydedilir. Buna ilaveten Batu öldükten sonra yerine geçen Sartak'ın Mönge Kağan'a giderek saygılarını sunduğu ve Mönge Kağan'ın da ona Altın Orda hanlığını verdiği ancak Deşt-i Kıpçak'a giderken yolda öldüğü, bunun üzerine Mönge Kağan'ın Ulkaçı'yı han tayin ettiği R. Grousset ve tarafından kaydedilmektedir.¹⁰⁴

Altın Orda hanlarına Moğol İmparatorluğuna bağlı olmak şartıyla kendilerine verilen topraklarda en üst yönetim hakkı verilmiştir. Altın Orda hanı iç ve dış siyasetteki en üst merci idi. Son karar ona aitti. Yeni kanun çıkarılması veya yeni vergi konması, para basılması onun hükmüne aitti. Han, aynı zamanda başkomutandı, savaş zamanlarında bütün ordunun yönetimi de ona aitti. Onun emri tümen beylerinden binbaşılara, binbaşılardan yüzbaşılara ve yüzbaşılardan onbaşılara doğru yukarıdan aşağıya iletilir ve böylece tüm orduya bildirilirdi.¹⁰⁵

• **Vezir:** İdari işleri yöneten, idari işlerden sorumlu olan üst düzey yöneticiydi. İdari ve mali işlerin birçoğu ona bağlıydı ve idari konuda handan sonraki en yüksek merciler arasında yer almaktaydı.

Altın Orda tarihine ait kaynaklarda vezir tabiri mülki yönetim amiri olarak kullanılır. A.Yu. Yakubovskiy, İbn Abdüzzahir'den aktardığı bilgilerde Berke Han'ın İtil (Volga) ırmağı kıyısında bulunan karargâhında Sultan Baybars'ın elçilerini kabul edişini tasvir eder. İbn Abdüzzahir'den nakledilen bu bilgilerde; "*Berke hanın, Sultan Baybars'ın mesajını vezirine okuttuğu*" kaydedilir. Diğer taraftan "*Altın Orda hanı Canıbek'in Saray Timur adlı bir vezirinin bulunduğu*" bir Acem yazarının bildirdiğini dile getiren A.Yu. Yakubovskiy, vezirin bütün divanları, özellikle hazine divanını kontrol ettiğini kaydeder. Vezirin divanlar yanında karhaneyi (imalathane), ahır ve mutfakı kontrol ederlerdi. Altın mürekkep hokkası, al mühür ve değerli taşlarla

¹⁰⁴ Grousset, **a.g.e.**, s. 398.

¹⁰⁵ İzmaylov, İshakov, "Han i Aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", s. 311.

süslü kuşak, vezirlik görevinin sembolünü teşkil ederdi. Vezirin yanında naip (vekil) vardı. Naip aynı zamanda vezir yardımcısı idi.¹⁰⁶

Vezirler iç ve dış siyasette birçok yetkilere sahipti. Vezirler hana danışmanlık ve divana başkanlık görevlerini de yaparlardı. Vezirin önemli görevlerinden birisi de ülke içinde istikrarı ve yaşama standartlarını sağlamaktı. Hazineye hükmedebilmesi de vezire önemli görev ve güç vermektedir.¹⁰⁷ Ülke genelinde toplanan vergilerden de vezirler sorumluydu. Mali ve vergi konularında ülke içinde görev yapan memurların atama ve tayin işlerini de vezirler yapardı.¹⁰⁸

• **Beylerbeyi (Beklaribek):** Altın Orda Devleti'nde her boyun bir beyi bulunmaktaydı ve bu beylere *karaçibek* denilmekteydi, bunların da üstünde beylerbeyi görevini yürüten bir yönetici bulunmaktaydı¹⁰⁹ ve bu yöneticiye de *beklaribek*, *beklerbek*, *ulukbek (beylerbeyi, ulusbeyi)* unvanı verilmekteydi.¹¹⁰ Dört karaçibeyin üstünde olan bu baş bey, askeri işleri yöneten askeri işlerden sorumlu olan üst düzey yöneticiydi.¹¹¹ Vezir bütün idari işlerden sorumluyken, idari işlerin başı iken, beylerbeyi de bütün askeri işlerden sorumlu olan, askeri işlerin başı idi.

• **Zaysan Beyleri:** Cuci'nin odalıklarından olma oğullarına bu isim verilmiştir. Batu Han, Cuci'nin odalıktan olma 17 oğluna *Zaysan beyleri* olarak makam verip, il ve nöker tayin ederek, birer yurt göstermiştir.¹¹²

• **Divanbegi:** Kaynaklarda adından fazla söz edilmeyen divan beyleri, devletin en yüksek idari organı olan han divanına başkanlık ederdi.¹¹³

• **Başbitikçi:** Yazışmaları yürüten ve büyük divanda bulunan görevlidir. Bir nevi genel sekreter görevindedir. Sadece büyük divandakine başbitikçi denirdi. Gelir ve

¹⁰⁶ Yakubovskiy, a.g.e., ss. 109-110.

¹⁰⁷ İzmaylov, İshakov, "Han i Aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", s. 318.

¹⁰⁸ M.A. Usmanov, **Jalovanniye Aktı Cuçiyeva Ulusa XIV-XVI vv.**, Kazan 1979, ss. 216-217.

¹⁰⁹ Hakimov, "Zolotoya Orda Kak Verşina Turko-Tatarskoy Tsivilizatsii", s.18; İzmaylov, İshakov, "Han i Aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", s. 310.

¹¹⁰ Trepavlov, "Administrativnoye Ustroystvo. Organizatsiya Upravleniya", s. 150.

¹¹¹ Mirkasım Usmanov, "Administrativno-Upravlençeskiy Apparat", **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen (Ulus Çuci – Zolotaya Orda. XIII – seredine XV v.)**, Kazan 2009, s. 324.

¹¹² Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri...", s. 153.

¹¹³ Usmanov, "Administrativno-Upravlençeskiy Apparat", s. 324.

giderleri denetleyen divanlardaki başbitikçiler önemli yere sahipti. Başbitikçi memuriyeti önemli bir görev sayılıyordu, ulus emirlerinin, tümen beylerinin, bin beylerinin ve diğer büyük mülki ve askeri memurların başbitikçilere karşı saygı göstermeleri ve hakkı olan her şeyi kendisine ödemeleri gerekirdi.¹¹⁴

• **Bitikçi (Yazıcı):** Divanlarda bulunan katiplerdi. Büyük divanda ve eyaletlerdeki vali ve darugaların divanlarında yani her divanda bitikçi bulunurdu.¹¹⁵ Bitikçi terimi Uygurcadır. İdari bir memur olan bitikçinin görevleri oldukça çoktur. Altın Orda'daki nüfus sayımı, vergi toplanması gibi görevlerde bitikçi de yer alırdı. Resmî belgeler bitikçiler tarafından hazırlanırdı, resmî belgeleri hazırlayan sekreter görevindedir. Bitikçiler de ikiye ayrılırdı. Divanda yer alan ve yazışmaları hazırlayanlara divan bitikçi adı verilmekte, diğer resmî evrak işlerini yapanlara da bitikçi adı verilmekteydi. Altın Orda'da bitikçiyle aynı görevde bahşı ve kâtip unvanları da yer almaktaydı. Usmanov, bu unvanların erken dönemde Moğolca terim olan bahşı ve geç dönemde Arapça terim olan kâtip kelimelerinin kullanılmasından kaynaklandığını kaydetmektedir.¹¹⁶

• **Bey (Karaçibek, Beg, Bek, Bik, Biy, Emir, Noyan):** Bey, eski Türk devletlerinden beri bir boyun yöneticisine verilen unvandır. İlk zamanlarda bu boy beylerine Moğolca isim olan ve aynı zamanda askeri bir unvan olan *noyan* denmekteydi. Ancak zamanla Altın Orda'nın Türkleşmesine bağlı olarak Türkçe bir terim olan *bey* unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Ve bunlara ilaveten emir terimi de kullanılan unvanlar arasına girmiştir. Ancak Altın Orda'da *bey* teriminin ne zaman kullanılmaya başlandığı hakkında elimizde bilgi yoktur.¹¹⁷ Moğollarda kullanılan ulus emiri, ulus beyi ve karaçibek unvanları da aynı kişilere aitti. Biz çalışmamızda bey unvanını kullanacağız.

Altın Orda Devleti'nde dört tane hâkim boy (ulus) vardı. Devlet bu dört Moğol boyu üzerine kuruluydu ve bu boyların beylerine de karaçibey denmekteydi. Bu karaçibeylerin idarede önemli vazifeleri ve yetkileri vardı. Bu dört karaçibey idari

¹¹⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 112.

¹¹⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 112.

¹¹⁶ Usmanov, "Administrativno-Upravlençeskiy Apparat", s. 326.

¹¹⁷ Usmanov, "Administrativno-Upravlençeskiy Apparat", s. 323.

yönetimdeki han seçiminde, hanı tahta çıkarmada, iç ve dış işlerde söz sahibi olarak yüksek yönetim kurulunda yer almaktaydılar. Bu dört bey han seçildikten sonra hanın keçe üzerinde üç defa kaldırılması, otağ etrafında hanın dolaştırılması, tahta oturtulması ve eline altın kılıç verilmesi gibi ritüelleri de yerine getirmekteydiler. İç ve dış işlerin görüşüldüğü divanlarda bir nevi parlamentoyu oluşturmaktaydılar.¹¹⁸ Han seçiminde olduğu gibi hanın tahta çıkmasında da çok önemli yetkilere sahiptiler. Şöyle ki; iktidarın zayıfladığı ve taht kavgalarının yaşandığı zamanlarda tahta çıkmak isteyen şehzade karaçibeylerden birkaçının desteğini almak zorundaydı.¹¹⁹

Her beyin asker, keten gibi ihtiyaç hasıl olan şeylerden toplaması gerekiyordu. Her bey yüksek askeri-idari iktidarın bir parçasıydı. Beyler bazen hanın bütün ordularını komuta edebilirlerdi. Bunun örneğini Berke Han ile Hülâgû Han arasında Azerbaycan'da yapılan savaşta görmekteyiz. Bu savaşta Berke Han'ın kumandanı Nogay idi ve orduları kumanda etmekteydi. Beyler kendi bölgelerindeki yasalardan da sorumluydu, kanunların uygulanmasında ve mahkemelerde hüküm verilmesinde görev alan kadıların yanında da yer alabilirlerdi. Beylerin devleti idare ettikleri zamanlar da vardır. Han öldüğü zaman yeni han seçilene kadar devleti idare ettikleri durumlarla da karşılaşmıştır.¹²⁰ Han öldüğü zaman han seçimi için düzenlenen kurultaylara katılırlar ve han seçimini gerçekleştirirlerdi.

Beyler, han seçimine katıldıkları gibi kendi bölgelerinde kuvvetlendikleri zamanlarda hanların tahttan indirilmesine ve yerlerine yeni hanların seçilmesinde etkili olurlardı. Bu örneği Emir Nogay'da görmekteyiz. Emir Nogay, devlet içinde kuvvetlendiği zaman, bağımsız hareket etmeye başlamış hatta ve tahta oturacak hanı bizzat kendisi belirlemiştir. Zaman zaman bu derece kuvvetlenmelerine rağmen hiçbir bey tahta oturma ve han olma hakkına sahip değildi. Taht ve han olma hakkı sadece Cengiz ve Cuci soyundan gelenlerin hakkı idi. Beylerin kendi bölgelerinde kuvvetlenerek bağımsız hareket etmeleri zaman zaman merkezi idare ile aralarında savaşlar çıkmasına ve bu yüzden devletin zayıflamasına da sebep olmuştur.

¹¹⁸ Hakimov, "Zolotoya Orda Kak Verşina Turko-Tatarskoy Tsivilizatsii", s. 18.

¹¹⁹ Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda Hanlığı'nda Hanlık Makamı", **I. Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi**, 3-4 Nisan 2014, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek 2016, s. 185.

¹²⁰ İzmaylov, İshakov, "Han i Aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", ss. 317-318.

Deşt-i Kıpçak'taki göçebe ve yarı göçebe halka dayanan ordunun kumandanlık görevini kendi ellerinde bulundurmakla Cuci ulusu feodallerinin kendilerini fiili olarak devletin sahibi gibi telakki ettiklerini ve hanın siyasetini tasvip etmedikleri takdirde, ona karşı sert bir durum aldıklarını izaha lüzum yoktur. Böyle bir kuvvete malik olan feodallerin bütün Altın Orda devletine askeri bir karakter verdiği muhakkaktır. Gerçekten Altın Orda, gerek komşularına, gerek doğrudan doğruya birtakım noyan ve emirlerine karşı arasız askeri hareketlerde bulunmuştu. XIII. yüzyılın son yarısında Altın ordu hanlarının uzun savaşlara girdiği meşhur tümen beyi Nogay da bunlardan biridir.¹²¹

•**Daruga ve Baskak:** Daruga ve baskak adındaki görevliler hakkında yapılan araştırmalarda farklı bilgiler yer almaktadır. Bu görevlilerin aynı kişiler mi yoksa farklı iki görevli mi oldukları kesin bir açıklığa kavuşturulamamıştır. Bazı araştırmalar bunların her ikisinin de aynı görevli olduğunu, aynı işi yapan görevliye her iki ismin de verildiğini kaydederken, bazılarında ise bunların farklı iki görevli oldukları kaydedilmektedir. Bundan dolayı her ikisini de aynı başlık altında incelemeye karar verdik.

Baskak ve daruga unvanları üzerine çalışma yapan araştırmacılar, daruga (darugaçin) ve baskak terimlerinin Moğolca *daru-*, Türkçe *bas-* kökünden türediklerini ve “*basmak*”, “*boyun eğdirmek*”, “*damga vurmak*”, “*mühür basmak*” anlamlarına geldiklerini ifade etmektedirler.¹²² İ.N. Berezin daruga ve baskak unvanlarının aynı görevli için kullanıldığını, sadece aralarında dil farkı olduğunu ifade etmektedir.¹²³

A.Yu. Yakubovskiy, darugaları; “*Moğol devrinde daruga adını alan ve esas görevleri işgal edilen ülkelerde vergilerin, kendi ülkelerinde de mükellefiyetlerin düzenli olarak toplanmasını kontrol ve muhtelif bölgeleri idare etmekten ibaret olan memurlardır.*” şeklinde açıklamış ve daruga isminin yalnız hazine vergilerini kontrol eden yüksek memurlara verilmediğini, ayrı ayrı bölgelerde şehir ve köylerde daruganın

¹²¹ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 107.

¹²² S.A. Maslova, “Mongolskaya Administratsiya na Zavoyevannih Zemlah: Darugi i Baskaki”, **İstoriçeskiy Vestnik – Mongolskiye Zavoyevaniya i Rus**, c.10, Moskova 2014, s. 80.

¹²³ İ.N. Berezin, “Oçerk Vnutrennego Ustroystva ulusa Cuçiyeva”, **Trudı VO İRAO**, c.VIII, 1864, s. 453.

ajanı sıfatıyla çalışan yardımcılara da bu unvanın verildiğini kaydetmektedir. Daruga ve baskakların her ikisinden de bahsederken ise “*Memleket içindeki darugalar ve istila edilen alanlardaki baskak ve darugalar çok defa Müslüman tacirlerden seçilirdi.*” ifadesini dile getirmektedir.¹²⁴ B. Ögel; “*Valilik, pek açık olmayan bir müessesedir, darugaçi (hâkim) ise her şeye muktedir olan bir kimsedir. Valiler bile darugaçi emrindedir*”¹²⁵ şeklinde ifade ederken, V. Trepavlov da darugaların vergi toplanmasını sağlayan yüksek memurlar olduklarından bahseder hatta darugaların vezirden sonraki en yetkili kişiler olduklarını ifade eder.¹²⁶ Öyle ki daruga ve baskaklar, han ve Rus knezleri ile aracısız doğrudan görüşebilen yüksek mertebeli görevlilerdi.¹²⁷

M. Usmanov, baskaklar hakkında bilgi verirken onların, darugalarla aynı görevlere sahip olduklarını nüfus sayımı yapmak, vergi toplamak, isyanları bastırmak için asker toplamak gibi yükümlülükleri yerine getiren yüksek kademeli memurlar olduklarını kaydeder.¹²⁸ A.N. Nasonov ise darugalar hakkında M. Usmanov’un verdiği tanıma yakın bir açıklama yapar ve darugaların nüfus sayımı yapmak, vergileri toplayıp saraya teslim etmekle yükümlü görevliler olduğunu kaydeder. A.N. Nasonov, daruga ve baskakları kesin bir şekilde ayırır, darugaların az önce belirttiğimiz görevlere sahipken, baskakların ise ahalinin itaat etmesini sağlayan beyler olduklarına dikkat çeker. Ona göre baskaklar Altın Orda toprakları içinde bulunmazlardı, onlar güney Rus Knezleri topraklarında, Altın Orda’ya bağlı vassal devletlerde görev yaparlardı. Onlar, Ruslar, Alanlar, Kıpçaklar vs. gibi yerli halk arasından imparatorluk ordusu için gerektiğinde asker toplar ve seferberlik gerçekleştirirdi. Moğol İmparatorluğu için Asya’da ve Çin tarafında baskaklar tarafından toplanarak imparatorluk emrine sunulmuş binlerce asker yer almaktaydı. A.N. Nasonov, bu bilgileri kaydederken baskakların varlığını uzun süre koruyamadığını, XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başında onların varlığı hakkındaki bilgilerin kaybolduğunu aktarır.¹²⁹

¹²⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 106, 111, 113.

¹²⁵ Bahaeddin Ögel, **Cengiz Han’ın Türk Müşavirleri**, Kültür Sanat yay., İstanbul 2002, s. 215.

¹²⁶ Trepavlov, “Administrativnoye Ustroystvo. Organizatsiya Upravleniya”, s. 152.

¹²⁷ Maslova, **a.g.m.**, s. 95.

¹²⁸ Usmanov, “Administrativno-Upravlençeskiy Apparat”, s. 324.

¹²⁹ Altın Orda Devletinde baskaklık kurumunun zayıflaması hususunda Bkz. A.N. Nasonov, **Mongol i Rus (İstoriya Tatarskoy Politiki na Rusi)**, Moskova-Leningrad 1940, ss.12-23; Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)**, TTK yay., Ankara 2017, ss. 401-404.

M.G. Safargaliyev'e göre ise baskakların görevleri arasında Altın Orda'ya vassal olan beyliklerin faaliyetlerinin dikkatli bir şekilde takip edilmesi de yer almaktaydı.¹³⁰ Buradan baskakların aynı zamanda vassal devletleri denetim altında tutan, onların faaliyetlerini kontrol eden görevliler oldukları sonucu da doğmaktadır. Bu bilgi aynı zamanda yukarıda A.N. Nasonov'dan aktardığımız “*Baskakların Altın Orda toprakları içinde bulunmayıp, vassal devletler içinde görev yaptıkları*”na dair kaydı doğrulamaktadır.

Cengiz Han, 1215 yılında Pekin'i aldıktan sonra Kuzey Çin'e darugalar atamış ve bu atanan darugalardan ilki olan Orta Asyalı Cafar, Kuzey Çin'in baş darugası olmuştur. Honan Savaşı'nda ise Uygur asıllı Yuy-lin Temur, Cengiz Han tarafından Honan ve çevresine daruga olarak atanmıştır. Muhali, Çala, Kuluman ise Çin'in diğer bölgelerine atanan darugalar olmuştur.¹³¹ *Tarih-i Cihan Güşa*'da Cengiz Han'ın Buhara'yı ele geçirmesinin ardından oraya baskak atandığı şöyle nakledilmektedir; “*Sizin güvendiğiniz ve sağlam bildiğiniz kimseler kimlerdir? diye sorunca herkes bağlı oldukları kimselerin adını verdi. Cengiz Han, askerlerden kimselerin onlara karşı gelmemesi, saygısızlık gösterip onları incitmemesi, halktan alınacak mal ve vergilerin bunlar aracılığı ile ulaştırılması için onların her birinin yanına vergileri getirmek görevini yüklediği Moğol ve Türklerden bir baskak tayin etti. Onlar bu halkın vermediklerinden fazlası için onları sıkıştırmadılar.*”¹³² Buradan anlaşıldığı üzere baskak ve darugaların görevleri, Moğolların istila ettikleri bölgelerde dirlik ve düzeni sağlamak, vergilerin kesintisiz olarak toplanması ve merkeze gönderilmesine nezaret etmektir.

Çin'de daruga olarak görev yapmış kimselerin Türkistan ve Rus Knezliklerinde baskak unvanı ile aynı işi yapmış olmaları her iki unvanın aynı makamı ifade etmek için kullandığına işaret eder. Daruga ve baskak unvanlarının İlhanlılar'a ait Farsça ve Arapça eserlerde *şihne/şahne* olarak ifade edildiği görülmektedir.¹³³ Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-*

¹³⁰ M.G. Safargaliyev, “Raspad Zolotoy Ordi”, *Uçen. Zap. Nİİ pri CM Mordov*, S.11, Saransk 1960, s. 38.

¹³¹ Maslova, *a.g.m.*, ss. 81-82.

¹³² Cüveynî, *a.g.e.*, s. 377.

¹³³ Emel Kılıç, *Altın Orda Devleti'nin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, c. II, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 543.

Ahbâr'da; “*Baycu, Aksaray'da ordunun zararını gidermek için şahneler tayin etti.*”¹³⁴ diyerek aslında baskak ve daruga unvanına sahip görevliden bahsetmektedir.

İ.N. Berezin'in öne sürdüğü baskaklarla darugaların aynı kişiler olduğuna dair bilgi ve M. Usmanov'un baskaklarla darugaların hemen hemen aynı görevleri yaptıklarına dair bilgiler tekrar göz önüne gelmektedir. Bu bilgilerden anladığımız kadarıyla darugalar ve baskaklar arasındaki fark ülke içinde veya vassal devlet içinde görev yapmaktan kaynaklıydı. Darugaların ülke içinde nüfus sayımı, vergi toplanması, asker toplanması işleriyle meşgulken, baskakların ise bağlı beylikler içinde nüfus sayımı, vergi toplanması, asker toplanması işleriyle meşgul oldukları ihtimali ortaya çıkmaktadır. Netice itibarıyla baskak, daruga ve şahne unvanlarının aynı görevi yapan kişiler için kullanıldığı, farklılığın sebebinin dil ayrımından ve farklı yerlerde görev almalarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

• **Yarguçi:** Moğol örf ve adetlerine dayanan Cengiz Han yasasına göre hüküm veren hakimlerdir. Bunun yanında şeri hükümleri uygulayan kadılar da vardı.¹³⁵

• **Diğer Görevliler:** Altın Orda hanları tarafından beylere verilen yarlıklarda birçok görevli ismine rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir: bukaul tutkaul, bukaul çiri, yasaul bukaul, karaul tutkaul isimlerinde askeri-polis görevlerini üstlenen memurlar zikredilmektedir. Tamgaçı (gümrük memuru), tartnakçı (ağırlık ölçen kişi), yamçı (postacı), kuşçu (kuşçu), subaşı (ordu görevlisi), aktaçı (atçı), anbarçı (ambarcı) gibi birçok memur idari görev üstlenmekteydi.¹³⁶

1.2.3. Altın Orda Devleti'nin Askeri Teşkilatı

Barış zamanında birçok görevler alan Moğol halkı, savaş zamanında onlara, yüzlere, binlere ve tümenlere (10.000) ayrılan bir ordu şeklini alırdı. Savaş zamanında savaşa giden ve savaş hazırlıkları yapan her askerin yanına bir yay, otuz ağaç ok, bir okluk ve bir kalkan alması lazımdı. Her iki askerin bir at, her on askerin de bir çadır, iki kürek, kazma, orak, testere, balta, nacak, yüz iğne, ip, kazan almaları şarttı. Savaşa

¹³⁴ Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 33.

¹³⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 115.

¹³⁶ Usmanov, “Administrativno-Upravlençeskiy Apparat”, s. 326.

gidecek her asker muhtaç olduğu silah ve teçhizatı kendisi temin ederdi.¹³⁷ Moğol halkı ise ordunun ihtiyaç ve masraflarını karşılamak adına *kopçur*¹³⁸ ile her türlü vergi ve ilave vergileri ödemede, posta menzilleri, araç ve yiyecek temin etmede ihmalkârlık etmezdi.¹³⁹ Askerlerin getirdiği teçhizat daha yüksek rütbeli kumandanlar tarafından kontrol edilirdi. Ordunun toplanması için gereken emir çıktığı zaman, askerlik çağındaki erkeklerin hiç gecikmeksizin gereken ihtiyaçları hazır ederek gösterilen yere gelmeleri lazımdı.¹⁴⁰

10'lu sisteme göre düzenlenmiş olan Moğol ordusu iki temel düzen üzerine kurulmuştu, bu düzene göre ordu, sağ ve sol kanatlara bölünürdü. Merkezde ise hanın muhafız birlikleri yer almaktaydı.¹⁴¹ Sağ ve sol kanatlar onluk, yüzlük, binlik ve onbinlik (tümen) gruplardan oluşmaktaydı ve bunların başında aynı isimlerle anılan komutanlar vardı. Bu komutanlar “*onbegi, yuzbegi, mingbegi, tumanbegi, darugabegi, ulusbegi*” unvanlarıyla adlandırılmaktaydı.¹⁴² Bu düzene onluk sistem denilmekteydi. Onluk sistemdekiler birbirleriyle sadece silah arkadaşı değil, aynı zamanda yakın akraba idiler. Yüzlük sistemdekiler ise hem silah arkadaşı hem de uzak akraba idiler. Onluklar ailelerden, yüzlükler boylardan oluşurdu ve bunların üzerinde binlikler ve on binlikler yer almaktaydı. Yüzlüklerin başında Türk komutanlar yer alabilmekteydi, ancak binbaşı ve tümen başı Moğol olmak zorundaydı. Bir asker savaş zamanında bağlı olduğu birliğin komutanına bağlıydı ve onun emirlerini yerine getirmek zorundaydı. Ordu aynı zamanda halk idi. Ordu içindeki insanlar arası ilişkiler aynı zamanda halk arasındaki ilişkilerin de benzeri idi. Savaş zamanlarında siyasi yönetim biraz daha katılışırdı. Savaş zamanlarında komutanlarına bağlı olan askerler, diğer zamanlarda da boy beylerine tabi idiler. Kısmen aynı halk ve aynı yöneticiler farklı iki durum içinde aynı tabiiyetle yaşamakta idi. Altın Orda'daki yönetim şekli siyasi-askeri bir yapıdaydı

---

¹³⁷ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 87.

¹³⁸ Veya kobçur. Moğollarda sürü sahiplerinden alınan vergi. Bkz. Cüveynî, **a.g.e.**, s. 89.

¹³⁹ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁴⁰ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁴¹ Vernatskiy, **Mongol i Rus**, ss. 118-119.

¹⁴² Usmanov, “Administrativno-Upravlençeskiy Apparat”, s. 323.

ve yönetim düzeni de askeri yapıda olduğu gibi onluk, yüzlük, binlik ve tümenlere ayrılmıştı. Ülke içindeki vergilerin toplanması da bu sisteme göre düzenlenmiştir.¹⁴³

Ordudaki disiplin göze çarpacak kadar sertti. Disipline riayet etmeyenler şiddetle cezalandırılırdı. Ağır bir suç işleyen askerler ve hatta en yüksek şefler (bin beyleri ve hatta tümen beyleri) derhal büyükler tarafından layık oldukları şekilde cezalandırılırlardı. Yasa, onluk sisteme göre teşkil edilmiş olan Moğol ordusunun bir özelliğini özel olarak belirtmiştir. Hiç kimse bir onluk, yüzlük veya binlik birlikten başka bir birliğe geçemez ve hiçbir şef geçmesine müsaade edemezdi. Bu emre riayet etmeyenler cezalandırıldığı gibi, buna müsaade edenler de cezasız kalmazdı. Mesela birincisi idam edilir, ikincisi ise zincire vurulurdu.¹⁴⁴ Yasaya göre savaşta askerler yarı aç bırakılırdı. Bir Acem atasözünde de “*Tok köpekle av yapılmaz*” denilmiştir. Yani tok askerden savaşta az yarar sağlanırdı. Moğol ordusu savaş sırasında aslan, barış zamanında ise koyun gibiydiler.¹⁴⁵ Savaşta her askerin birkaç atı vardı. Atlar münavebe ile kullanılır ve bu suretle atlar yorulmaz ve telef olmazdı. Elde edilen ganimet, özel bir kaide ile orduya dağıtılırdı. Ulusun şefi askeri birliği de idare ederdi.

Ordu düzeni sağ ve sol kanatlar, merkezde muhafız birlikleriyle hanın olduğu temel düzen ve onların arkasında da diğer ordu komutanlarının yer aldığı bir sistem üzerine kurulmuştu. Bu düzene göre merkezde han, onun yan taraflarında sağ ve sol kol oğlanları, bunların arkasında karaçibeyler ve darugabeyleri, bunların arkasında da binbeyleri, yüzbeyleri ve onbeyleri gelmekteydi. Herkes rütbesine göre sıralanmıştı. Bunların dışında ordu içindeki birtakım işleri yapan görevliler de mevcuttu.¹⁴⁶ Bahsi geçen her komutan kendi bölgesindeki kendi birliğinin düzen ve disiplininden sorumlu idi. Tüm bunların yanında bu komutanlar Altın Orda içindeki kendi bölgelerinin yerel yönetimlerinden de sorumlu idiler. Askeri yöneticiler, sivil memurların vergi toplamasında ve diğer işlerinde de yardımcı olurlardı.¹⁴⁷

¹⁴³ E.S. Kulpin, **Zolotaya Orda: Sudbi Pokoleniy**, Moskova 2006, ss. 26-27, 36.

¹⁴⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, ss. 87-90.

¹⁴⁵ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁴⁶ İskander İzmaylov, “Organizatsiya Voyska”, **İstoriya Tatar S Drevneysh Vremen (Ulus Çuci-Zolotaya Orda. XIII – seredine XV v.)**, c.3, Kazan 2009, s. 410.

¹⁴⁷ Vernatskiy, **Mongolı i Rus**, ss. 118-119.

• **Han:** En yüksek idari merci olan han, savaş zamanlarında da en yüksek askeri merci idi. Ordunun başkumandanı idi. Savaş zamanlarında bütün ordunun yönetimi hana aitti. Onun emri tümen beylerinden binbaşılara, binbaşılardan yüzbaşılara ve yüzbaşılardan onbaşılara doğru yukarıdan aşağıya iletilir ve böylece tüm orduya bildirilirdi.¹⁴⁸

• **Beylerbeyi:** Askeri işleri yöneten askeri işlerden sorumlu olan üst düzey yöneticiydi.¹⁴⁹ Orduda handan sonra gelen en yetkili askeri görevli idi.

• **Tümen beyleri:** On bin askere kumandanlık eden komutandır. Altın Orda'da *tumanbegi* adı verilmekteydi.¹⁵⁰ Tümen beyleri içinde Emir Nogay, Emir Mamay ve Emir Rektemür isimleri ön plana çıkmaktadır. Bu emirler merkezi otorite zayıflayıp taht kavgaları yaşandığında hanlık makamlarını ellerinde tutmuş, ülke idaresini ele geçirmişlerdi.

• **Binbaşı:** Yüzlük gruplardan oluşan bin askere kumandanlık eden komutandır. *Mingbegi*¹⁵¹ olarak adlandırılan bu komutanlar ve yukarda bahsi geçen tümen beyleri Cuci sülalesine mensup kişilerden veya da Cuci ulusundaki diğer Moğol kabilelerine mensup kişilerden seçilmekteydi. Bu iki beyin Moğol olması gerekiyordu. Bu beyler başlangıçta Moğolca terim olan *noyan* unvanı almaktaydılar, daha sonra Türkçe terim olan *bey* ve Arapça terim olan *emir* unvanlarını kullanmışlardır.¹⁵²

• **Yüzbaşı:** Onluk gruplardan oluşan yüz askere kumandanlık eden komutandır.

• **Onbaşı:** On askere başçılık eden komutandır.

• **Nöker:** Kabile başbuğlarının yanında asker olarak hizmet eden, noyanların en yakın yardımcıları olan serbest şahıslardır. Nöker hizmetinin en önemli özelliği efendisine karşı olan vazifelerini serbestçe kabul etmesidir.¹⁵³

¹⁴⁸ İzmaylov, İshakov, "Han i Aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya", s. 311.

¹⁴⁹ Usmanov, "Administrativno-Upravlençeskiy Apparat", s. 324.

¹⁵⁰ Usmanov, "Administrativno-Upravlençeskiy Apparat", s. 323.

¹⁵¹ Usmanov, **a.g.e.**, s. 323.

¹⁵² Kafalı, "Altın-Orda Hanlığı", s. 45.

¹⁵³ Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasininin Güçlü Temsilcileri...", s. 151.

• **Bukavul:** Ordu içinde her kanadın altında bukavul adı verilen levazımcı birliği bulunmaktaydı.¹⁵⁴ Bukavullar ayrı bir askeri memuriyet idi. Askeri kuvvetlerin taksimi, kıtaların sevki, büyük divan tarafından verilen tayın bedelinin dağıtılması, ganimetin Moğol adetlerine göre adilane bir şekilde paylaşılması, askerler arasında hakaret ve haksızlıklara yer verilmemesi bukavula düşen görevlerdir. Emirler tümen beyleri ve yüz beyleri bu yolda bukavula itaat etmek mecburiyetindedirler. Bukavullara dolgun bir para verilirdi. Her tûmende bir bukavul vardı.¹⁵⁵

• **Keşik:** Ordu içinde yer alan bir diğer görevli de keşik idi. Keşikler feodal aristokratlar sınıfından (özellikle gençlerden) alınırdı ve muhafız kıtası görevini yerine getirirlerdi.¹⁵⁶

Yukarda saydıklarımız ordu içinde görev alan önemli derecelerdii. Bunların dışında aşçılar, atçılar, postacılar vd. görevliler bulunmaktaydı.

---

¹⁵⁴ Vernatskiy, **Mongol i Rus**, ss. 118-119.

¹⁵⁵ Yakubovski, **a.g.e.**, s. 108.

¹⁵⁶ Yakubovski, **a.g.e.**, s. 107.

II. BÖLÜM

NOGAY ADI, ANLAMI VE NOGAY ULUSUNUN KÖKENİ

2.1. Nogay Adı ve Anlamı

Nogay ulusu hakkındaki tartışmalı konulardan birisi de Nogay adının kökeni ve anlamı meselesidir. Nogay adının nereden geldiği, hangi döneme ve kime atfen bu ismin kullanıldığı günümüze kadar bilim adamlarını meşgul eden ve bir fikir birliğine varılamayan konulardan birisidir. Bu konuda çeşitli görüşler ortaya konmuştur ve hala bu ismin kökeni ve anlamı konusunda çeşitli araştırmalar yapılmakta ve çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Kaynakları incelediğimizde Nogay isminin ağırlıklı olarak Altın Orda Devleti'nde kırk yıl etkili olan "Emir Nogay'a" veya Berdi Bek'in ölümünden sonra Sir Derya boyunda han ilan edilen Tokay Timur soyundan "Kara Nogay Han'a" dayandırıldığını görmekteyiz. Şimdi bu ismin kaynağını ve anlamını ele alınmış araştırmalar çerçevesinde aşağıda açıklamaya çalışalım.

Nogay ve Nogay Orda terimlerine ilk olarak XV. asır Rus kaynaklarında rastlamaktayız.¹⁵⁷ "Nogay" ya da "Nohay" ve yahut "Nokay" etnonimi tarihçi Reşidüddin,¹⁵⁸ tarafından Moğolcada "*köpek*" anlamına geldiği ve oniki hayvanlı Türk-Moğol takviminde köpek yılının onbirinci yıl olduğu şeklinde nakledilmektedir. A. Temir,¹⁵⁹ Moğolcada köpek manasında olan şahıs ismi olarak belirtmiştir. Yu.A. Evstigneeva¹⁶⁰ ise, Nogay teriminin "Nagan" teriminden ortaya çıktığını ve "Nagan" kelimesinin de Moğolcada "*göçebeler*" yani "*yeşil ot üzerinde yaşayanlar*" anlamına geldiğini ifade etmiştir. M.G. Safargaliev, "Nogay" kelimesinin Moğolca anlamının köpek olmasının aslında hakaret olarak algılanması gerektiği ve muhtemelen Edigü ve onun ulusuna bu ismin ondan hoşlanmayan Toktamış tarafından verildiği görüşündedir.

¹⁵⁷ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev.: Osman Karatay, Ankara 2002, s. 270.

¹⁵⁸ Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁵⁹ Ahmet Temir, "Nogay Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, c.8, Ankara 1976, s. 955.

¹⁶⁰ B.A. Muratov, R.R. Suyunov, "Nogay Klanların (Soy) Kökeni-Etp Suyuna Göre Yapılan Etnogenomik Keşif Sonuçları", çev.: H. Mümin Müminov, **BEİP Suyun**, Tom: 1, Dekabr 2014, ISSN: 2410-1788, s. 98.

Bu konuda Peter B. Golden “köpek” kelimesinin her ne kadar İslami çerçevede alçaltıcı olsa da bu durumun İslam öncesi Avrasya bozkır geleneğinde tam tersi olduğunu vurgulayarak ve ayrıca Türklerde kullanılan Kasar (bir köpek türü) ismini de örnek göstererek M.G. Safargeliev’in bu tezini çürütmüştür.¹⁶¹ R.H. Kereytov ise Nogay terimini “totem ismi” olarak ifade etmektedir ve L.N. Gumilev’den naklen¹⁶² Tibetliler ve Moğollar gibi eski halkların soylarının ilk atasını herhangi bir hayvan ismi ile adlandırdıklarını belirtmektedir. G. Vernerdsky’in de Nogayların totemi olarak köpeği kabul ettiğini ve Nogay etnoniminin totemle bağlantılı olduğunu vurguladığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁶³ R.H. Kereytov, Nogay isminin bir totem olduğuna dair görüşüne örnek olarak Davlen Aytmuratov’un 1986 yılında Nukus’ta yayınlanan “Türk Etnonimleri” başlıklı araştırmasını da vermekte ve müellifin bu konu hakkındaki tüm görüşlere değindikten sonra “Nogay” etnoniminin totem kökenine dair görüşü geçerli bulunduğunu kaydetmektedir.¹⁶⁴ R.H. Kereytov başka bir eserinde, Nogay ismini Nogayların ve aynı zamanda Türklerin atası olarak kabul eder ve Nogay isminin V. yüzyılda bilindiğini ve kullanıldığını kaydeder. Bu ismin bir totem ismi olduğunu ve Türkler tarafından eski zamanlardan beri kullanıldığını, birçok boyun veya halkın kendi beylerini farklı hayvan isimleriyle zikrettiklerini dile getirir. Moğollar bozkurt ve alageyiğe, Tölösler bozkurta, Hunlar dişi bozkurta totem olarak bakmışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla Türk ismi ve aynı zamanda Kıpçaklarda erkek ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıpçaklardaki köpek kelimesi de bu durumla alakalıdır. Kıpçaklardaki köpek anlamına gelen Kovak (Kobak) kelimelerinin de birtakım Kıpçak boyları arasında Nogaj şeklinde dile getirildiğini kaydeder.¹⁶⁵ Nogay isminin köpek anlamına geldiğine değinen bir diğer araştırmacı da C.B. Kulkatov’dur. O, Nogay isminin köpek anlamına geldiğini belirtirken aynı zamanda köpek veya kurt toteminin

¹⁶¹ Golden, **a.g.e.**, s. 270; Bahaeddin Ögel bu durumu farklı yorumlamıştır. Ona göre, Türkler köpeği daima aşağı bir hayvan olarak görmüş, bir Türk genci için iyi bir av kuşu ile av köpeğine sahip olmanın en büyük gurur sebebi olduğunu bunun dışında Türklerde köpeğe itibar edilmediğini, aksine Moğolların ve Tibetlilerin “Köpek-Ata” inancına sahip olduklarını ifade ederek “Türklerin her şeyi, boz yeleli, keskin dişli, kuvvet ve kudret timsali kurttur” sözleriyle Türk kültüründe köpeğin değil kurdun önemine vurgu yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, c.I, Ankara 2003, ss.562-567.; Sefer Solmaz, **İbn Fazlan Seyahatnâmesi’ne göre İtil Bulgarları**, Çizgi Kitabevi, Konya 2018, ss. 87.88.

¹⁶² Ramazan Kereytov, “Nogayların Etnogenezine Dair Bazı Meseleler”, çev.: Hakan Kırımlı, **Emel Dergisi**, S.227, Temmuz-Ağustos, 1998, s. 10.

¹⁶³ Mehmet Alpargu, **Nogaylar**, İstanbul 2007, s. 14.

¹⁶⁴ Kereytov, “Nogayların Etnogenezine Dair Bazı Meseleler”, s. 10.

¹⁶⁵ R.H. Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti Etničeskoy İstorii i Bitovoy Kulturu**, Stavropol 2009, s. 38.

Türklerde ve Moğollarda kutsal bir totem olduğuna da değinmiştir.¹⁶⁶ Araştırmalarda Nogay isminin anlamı konusunda “totem” olduğu fikri ağır basmaktadır. Kurt veya köpekle ilgili olan totem meselesine Nogayların bayrağı da örnek verilebilir. Bayrakta yer alan mavi bir zemin üzerine yerleştirilmiş kanatlı bir dişi kurt resmî herhalde tesadüf değildir. Verilen bilgilerden yola çıkarak Nogay isminin köpek veya kurt totemiyle doğrudan bağlantılı olduğu sonucuna varılabilir.

2.2. Nogay Adının Kökeni

Nogay adının anlamı kadar, kökeni de bilim adamlarını meşgul eden konulardan birisidir. Nogay adının kökeni, kime ve hangi döneme dayandığı konusunda da çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Ancak bununla birlikte birçok araştırmacı bu ismi Altın Orda Devleti’nde bir emir olan Nogay’a dayandırmaktadır. Diğer taraftan “Kara Nogay Han” ve “Emir Edigü” de Nogay isminin kökeniyle alakalı meselenin dayandırıldığı isimlerdendir. Bir başka fikir de Mangıt boyudur ki, bazı araştırmalarda Nogay ismiyle Mangıt isminin eş anlamlı olduğu yönünde açıklamalar mevcuttur. Nogay adının kökenine dair ileri sürülen fikirleri araştırmalar çerçevesinde aşağıda açıklamaya çalıştık.

Nogay adının kökeniyle alakalı en başta Emir Nogay’a atfedilen bilgileri aktaracağız. İ.H. Kalmıkov, Nogay isminin Berke Han zamanında faaliyetlerini başlatmış olan Emir Nogay’dan geldiğini kaydeder ve Emir Nogay döneminde bir araya gelen boyların daha sonra Emir Edigü yönetiminde birleştiği ve Nogay adını aldığını ifade eder.¹⁶⁷ Benzer bir ifadeyi D.D. Paşaoğlu da dile getirir. D.D. Paşaoğlu, Emir Nogay’a tabi olan halk ve askerlerin yüz yıllık bir suskunluktan sonra Emir Edigü yönetiminde tekrar bir araya geldiğini kaydeder.¹⁶⁸ Nogay ismini Emir Nogay’a dayandıran bir başka araştırma da O. Bavbek tarafından ele alınmıştır. O. Bavbek’e göre Mangıtlar, 15. asırdan itibaren Nogay adını kullanmaya başlamıştır ve ordularına da aynı ismi vermişlerdir. O. Bavbek, diğer taraftan Nogayların kökenini Mangıtlara

¹⁶⁶ C.B. Kulkatov, “Nogayskiy Etničeskiy Komponent v Krimu i Nijney Povoljye: Obşeye i Osobennoye”, **Kultura Narodov Pričernomorja**, S.228, 2012, ss. 62-67.

¹⁶⁷ İ.H. Kalmıkov, R.H. Kereytov, A.İ. Sikaliyev, **Nogaytsı**, Çerkez 1988, ss. 18-19.

¹⁶⁸ Derya Derin Paşaoğlu, “Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı”, **TAD**, c.35/S.60, 2016, s. 287.

bağlamıştır ve Nogay adının kaynağının kesin belli olmamasıyla birlikte Mangıt aşireti emirlerinden olan Nogay'a bağlı olmalarından kaynaklanabileceği ve daha sonra Nogay'ın ölümünün ardından onun etrafında toplanan beylerin Nogay adı ile anılmış ve bu şekilde birleşerek Altın Orda'nın dağılmasının ardından Nogay Hanlığı ismi altında bir devlet meydana getirdiklerini belirtmiştir.¹⁶⁹ Konuyu Emir Nogay'a dayandırarak açıklayanlar, Nogay ulusunu oluşturan halkı, bu halkın yönetici kadrosunu ve bu halkın yaşadığı coğrafyayı göz önünde bulundurmıştır. Bu bağlamda bu halkın yönetici kadrosu olan Mangıtlara ve Mangıtların da lideri olan Emir Nogay'a atfen Nogay ulusunun bu ismi aldığı üzerinde durmuşlardır.

Nogay ismi üzerinde ileri sürülen fikirlerden bir diğeri de "Kara Nogay Han"a dayandırılan görüşlerdir. Bu görüşü dile getirenlerin başında Zeki Velidi Togan gelmektedir. Ona göre Nogay ismi Emir Nogay'dan ziyade, Berdi Bek'in ölümünden sonra Sir Derya boyunda han ilan edilen Tokay Timur soyundan "Kara Nogay Han'a" dayanmaktadır. Z.V. Togan, Emir Nogay'ın etkin olduğu bölgenin Kırım'ın batısında kalması ve Nogay Ulusu'nun teşekkülünün İdil'in doğusunda ve Emir Nogay'dan yaklaşık yüzyıl sonrası olması nedeniyle Nogay adının Emir Nogay'a dayandırılması görüşüne karşı çıkmaktadır. Altın Orda Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan taht kavgalarında İdil'in doğusundaki sol kol uruğlarını toplayarak tahta çıkan ve yaklaşık üç yıl tahtta kalan Kara Nogay Han'ın hem coğrafi hem de tarihi olarak sol kol uruğlarına hâkimiyetini delil göstererek Nogay Ulusu'nun kökenini Kara Nogay Han'a bağlamaktadır.¹⁷⁰ Aynı zamanda bu ulusun batı ve kuzeyinde yer alan kabileler tarafından "Nogay" adı ile, doğu ve güneyinde bulunan kabileler tarafından "Mangıt" adı ile adlandırıldığına da değinmektedir.¹⁷¹

Kayıtlarda geçen bir başka örnek de Nogay isminin doğrudan Emir Edigü'ye bağlanmasıdır. Alpargu'nun aktardığı bilgilere göre Mangıt kabilesi beylerinden olan Edigü Bey'in kesin olmamakla birlikte bir diğer adı da Nogay idi.¹⁷² Bunun sebebi ise kaynaklarda Nogayların atası olarak Emir Nogay'ın değil Emir Edigü'nün gösterilmesi

¹⁶⁹ Osman Bavbek, "Nogay Türkleri", *Türk Kültürü* XXIV:275, Ankara 1986, ss. 160-161.

¹⁷⁰ Paşaoğlu, "Nogayların Hanlık Veya Ulus Olma Sorunsalı", s. 284.

¹⁷¹ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, ss. 35-36.

¹⁷² Alpargu, *a.g.e.*, s. 193-195.

ve Nogay'ın adının hiç anılmamasına karşın Edigü ile ilgili yaygın bir destanın bulunmasıdır.¹⁷³ Nogay Orda hakkında bilgi veren kaynaklar hanlığın kuruluşuyla alakalı olarak yönetici kesim hakkında Emir Edigü ve neslini gösterirler. Bundan dolayı Nogayları Emir Edigü'ye dayandıranlar bu bilgileri göz önünde bulundurmuş olabilirler.

Nogay isminin kökeni konusunda bilgi veren kaynaklardan bir kısmı da Mangıt ismine dikkat çekmekte ve bu isim üzerinde önemle durmaktadırlar. Mangıt ismi üzerinde duranların bir kısmı Mangıt isminin zamanla Nogay ismiyle yer değiştiğini belirtmektedirler ancak Nogay isminin kökeni konusunda ve neye dayanılarak Nogay ismiyle yer değiştiği konusunda detaylı bir açıklamada bulunmamaktadırlar. Mangıt ismine dikkat çeken araştırmacılardan birisi Peter Golden'dir. Nogay ulusunun önemli unsurunun Mangıtlar olduğunu savunan P. Golden, Ebu'l-Gazi Bahadır Han'a atıfta bulunarak Mangıtların önderinin Edigü Bey olduğunu ve ondan sonra onların bulunduğu yerlere de Mangıt Yurdu denildiğini belirtmiştir.¹⁷⁴ Bir diğer araştırmacı da Akdes Nimet Kurat'tır. O, Nogay ulusunun ortaya çıkışı meselesinde, XV. asrın ortalarında kendi beylerinin idaresinde olan boyların Aşağı İdil ve Yayık sahasına göç etmekte olduğunu ve bu boyların içerisinde Nogayların Şirin, Arın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay ve Mangıt, "Yedisian" adında yedi boyu olduğunu belirterek bunların ilk dördünün Kırım tarafına gitmiş, diğerlerinin ise Aşağı İdil boyuna göç ettiklerini ve bir süre sonra bunlardan "Mangıt" boyunun "Nogay" adını aldığını kaydetmektedir.¹⁷⁵ A.N. Kurat'ın açıklamasıyla benzer bir doğrultuda olan bir bilgiye de Rusça kaleme alınmış S.İ. Aliyeva'nın esinde rastlanmaktadır. S.İ. Aliyeva, Mangıtların, Barın, Argın, Şirin boylarına bölündüğünü, XIV. yüzyılda bu boylar ve Türk boylarının Edigü Bey tarafından birleştirildiğini ve Mangıt Ulusu adını aldığını, daha sonra ise bu ismin yerini Nogay Orda ismiyle değiştirdiğini kaydetmektedir.¹⁷⁶ Ye.V. Kusainova ise Nogayların kaynağını Volga nehrinin doğusunda göçebe olarak yaşayan Mangıtlardan aldığını, Mangıt boyunun Nogayların yönetici zümresini oluşturduğunu ve bundan

¹⁷³ Dilek Ergönerç Akbaba, "Nogay Adı ve Nogayların Kökeni Üzerine", **Tehlikeli Diller Dergisi/ JofEL**, 2013 Yaz/Summer, s. 237.

¹⁷⁴ Golden, **a.g.e.**, s. 270.

¹⁷⁵ Kurat, **IV.-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki...**, s. 221.

¹⁷⁶ S.İ. Aliyeva, "Nogaytsı Severnogo Kavkaza XV-XVII vv.: Rasseleniye, Status, Etnopolitiçeskiye Konturı", **Nogaytsı: XXI Vek, İstoriya. Yazık. Kutura. Ot İstokov-K Gryaduşemu**, Çerkez 2014, s. 6.

dolayı da Mangıt kelimesi XV.-XVII. yüzyıl doğu kaynaklarında Nogay kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanıldığını kaydetmektedir.¹⁷⁷

Ebu'l-Hayr Han'ın başında bulunduğu Özbek ulusunun bünyesinde yer alan Mangıtlar, başka kabilelerin kendilerine katılmasıyla güçlenip ulus yapısı kazanarak, XV. asırda ortaya çıkan son ulus olmuştur. Bu sırada Mangıtların başında Musa Mirza bulunmaktaydı.¹⁷⁸ *Umdetu't-Tevarih* adlı eserinde A. Kırımı, daha önce şahıs adı olarak kullanılan “Nogay” terimini ilk defa Edigü oğlu Mansur Mirza'nın başında bulunduğu ulus için “*Uluğ Nogay Tatarları*” şeklinde ifade etmiştir.¹⁷⁹

Görüldüğü üzere araştırmalarda Nogay isminin kökeni üzerine çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Ancak burada Mangıt boyu ve Emir Nogay'a dayandırılan görüşler kanaatimizce daha ağır basmaktadır. Çünkü araştırmalara baktığımızda Nogay Orda'nın yönetici boyunun Mangıtlar olduğu araştırmacılar tarafından hemfikirdir. Nogay isminin kökeni konusunda farklı fikirler ileri süren araştırmacıların hepsi de onların yönetici boylarının Mangıtlar oldukları konusunda birleşmişlerdir. Bu bağlamda Nogay Orda'nın yönetici boyunu, yaşadıkları coğrafyayı göz önüne aldığımızda Emir Nogay'a kadar dayandığını görmekteyiz. Emir Nogay da Mangıt boyuna mensuptu ve yönetici kadrosunu Mangıt boyunun oluşturduğu, Nogay Orda'daki aynı halkı idare etmekteydi.

2.3. Nogayların Kökeni Meselesi

Şimdiye kadar tam olarak açıklanamayan ve tartışmalı bir konu olan Nogay ulusunun kökeni ve ismi meselesi birçok araştırmada farklı yorumlar ve bilgiler altında değerlendirilmektedir. Araştırmada geçen farklı yorum ve bilgilere dayanarak Nogay ulusunun kökeni meselesine bağlı olarak etnik yapıyı oluşturan ve Nogay ulusunu oluşturan boy ve kabileler hakkında bilgiler vermeye çalıştık. Altın Orda Devleti'nde olduğu gibi Nogay Orda'da yer alan halkın çoğunluğu da Türk unsurlardan

¹⁷⁷ Ye.V. Kusainova, *Russko-Nogayskiye Otnoşeniya i Kazaçestvo v Kontse XV-XVII veke*, Volgograd 2005, s. 21.

¹⁷⁸ Abdullah Gündoğdu, “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, *Türkler*, c. 8, Ankara 2002, s. 1052.

¹⁷⁹ Paşaoğlu, *Abdülgaffar Kırımı'nin...*, 2003, varak, 276-a, satır:17, s. 312.

oluşmaktadır. Bu sebeple aşağıda da göreceğimiz üzere Nogay ulusu birçok boy ve kabile birliğine bölünmüş, birçok boy ve kabile birliğinden teşekkül etmiştir. Meselenin tam olarak aydınlatılamamış olması da bu çeşitlilikten kaynaklanmış olmalıdır. Çok sayıdaki boy ve kabilenin varlığı ve bunların birbirleriyle iç içe girmiş olması karışıklık yaratmakta, olayın tam bir açıklık kazanmasına mâni olmakta ve ulusun ve boyların birbirinden ayrılmasını imkânsız hale getirmektedir. Diğer bir mesele ise Nogay ulusundaki yönetici zümre olan Mangıtlar meselesidir. Mangıtlar farklı araştırmacılar tarafından farklı şekilde yorumlanmaktadır. Mangıtların Türk olduğunu ileri süren bilim adamlarının yanında Mangıtların Moğol olduklarına dair bilgiler veren bilim adamları da bulunmaktadır. Durum böyleyken kesin bilgiler vermek de imkânsız hale gelmektedir. Bilim adamlarının mutabık oldukları bir konu varsa o da Nogay Orda'daki halkın büyük çoğunluğunun Türklerden oluşmuş olmasıdır. Moğollardan önceki yerli halkın Türklerden oluşması ve Moğollardan sonraki halkın çoğunluğunun da Türklerden oluşması, etnonim olarak Türklerin belirleyici bir rol oynamalarını sağlamıştır. Neticede bu durum Altın Orda Devleti'nden sonra kurulan Nogayların birçok bilim adamı tarafından Nogay Türk Hanlığı olarak değerlendirilmesine de sebebiyet vermiştir.

Kıpçak bozkırlarındaki Moğol istilası sonucu, Moğol boylarının bu coğrafyaya gelerek yerleşmesi ve buradaki Türk halklarıyla birleşerek zamanla boyların iç içe girmesi, çoğunluğu oluşturan Türk halklarının içinde eriyerek Türkleşmeleri ve Türk adet ve geleneklerinin yanında İslam'ın da kabulüyle adet ve geleneklerdeki değişimler boyları ve kabileleri bir bütün haline getirerek, Türk ve Moğol unsurlarını birbirinden ayırmayı zorlaştırmıştır. Geriye sadece artık birbirleriyle kaynaşmış boy ve kabile isimleri kalmıştır. Neticede çoğunluğunu Türk boylarının oluşturduğu Türk ve Moğol kabilelerinden müteşekkil yeni bir yapı meydana gelmiştir. Bu yapı Altın Orda Devleti'nden itibaren Rus istilasına kadar Kıpçak Bozkırlarının ulus yapısını oluşturmuştur. Rus istilasıyla yeni göçler başlamış ve daha önceleri çok az sayıda olan Rusların da artık bu coğrafyada çok sayıda yer almalarına sebebiyet vermiştir.

Şimdi Nogay Orda'da yer alan boyları ve bu boylar hakkında verilen bilgileri elimizdeki kaynaklar çerçevesinde aşağıda belirtmeye çalışalım. Nogay ulusunu oluşturan boylar ve kökenleri hakkında kısa bilgiler vermeden önce bu boyların

isimlerini saymanın ön bilgi olarak faydalı olacağını düşünmekteyiz. Bu bağlamda Nogayların oluşumunda, Kıpçak, Peçenek, Mangıt, Kereyit, Nayman, Argın, Usun, Kanglı, Kongirat, Katagan, Kengeres, As, Kıtay, Bayat, Koban, Bulgar, Macar, Kongur, Durmen, Kıtay, Tama, Matakay, Bodrak, Buyra-bas, Nokus, Ming, Uygur, Korkıt, Şaujeyle, Sirak, Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Başkurt, Kalmık, Kumuk gibi boylarının etkisi görülmekteydi. Ancak ulusun belirleyici boyları Kıpçaklar ve Mangıtlar idi.¹⁸⁰ Aşağıda boylar hakkında kısa bilgiler vermeye çalıştık ancak bizim verdiğimiz bilgilerde amacımız boyların tarihini anlatmak veya boylar hakkında ayrıntılı bilgi vermektense ziyade, boyların Nogay Orda ulusundaki varlıkları ve Nogay ulusunun oluşumuna katkıları olmuştur. Zira boylar hakkında ayrıntılı bilgiler vermek başlı başına bir çalışma oluşturacak mahiyettedir.

2.4. Nogay Ulusunu Oluşturan Boylar

2.4.1. Kıpçak: Kıpçak, bir Türk kavmi ve bu kavmin rehberliği altında kurulan kavimler birliğinin adıdır.¹⁸¹ Kelimenin asıl kökeni “*Kıvcak*”¹⁸² olup, Rusça kaynaklarda Polovets, Arapçada Kıpçak veya Kıvçak, Bizans kaynaklarında Kuman, Macarcada Kun, Almancada Valwen, Latin kaynaklarda ise Pallidi olarak geçen Kıpçakların, Karadenizin kuzeyindeki varlıkları hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır. Bazı kaynaklar onların M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Kafkaslarda yaşadıklarını belirtirken¹⁸³ bazı kaynaklar da onların 916 yılından itibaren Kıtay Devleti’nin güçlenmesi ve Kıpçaklara baskı yapması sonucu Kıpçakların da batıya doğru göç ederek geldikleri yönündedir.¹⁸⁴ B. Ögel Kıpçakları Kuzey Türkleri olarak kabul eder. Ona göre, Kuzeybatı Sibirya’da İrtiş ve Ural nehri arasında yaşayan Türklere genel olarak Kıpçak adı verilmiştir.¹⁸⁵ R.H. Kereytov’a göre de Kıpçaklar, VIII.-X. yüzyıllarda Kuzeybatı Sibirya’da İrtiş nehri civarında yaşamaktaydı, ayrıca

¹⁸⁰ Aliyeva, “Nogaytsı Severnogo Kavkaza XV-XVII...”, s. 6.

¹⁸¹ Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 27.

¹⁸² Gökbel, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁸³ Mehmet Çog, “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S.19, 2015, s. 58-59.

¹⁸⁴ Akdes Nimet Kurat, **IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s. 72.

¹⁸⁵ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara 1979, s. 152.

çevre bölgelere de dağılmışlardı. XI.-XII. yüzyıllarda bir kısmı Kuzey Kafkasya'da yaşamaktaydı. Bu dönemde Gürcistan Kralı Kıpçakları asker olarak kullanmış, XII. yüzyılın çeşitli yıllarında 225 bin civarında Kıpçak, Gürcü topraklarına yerleşmiş ve orduda asker olarak görev almıştır. Kıpçaklar XIII. yüzyıl boyunca Kuzey Kafkasya'ya hâkim olmuşlar ve topraklarını genişletmişlerdir. 1223 Kalka Savaşında ise Moğollara yenilerek onların hâkimiyetine girmişlerdir. Bundan sonra Altın Orda hâkimiyetinde yaşayan Kıpçakların bir kısmı çeşitli ülkelere dağılmışlar geri kalanları ise Altın Orda içinde göçebe olarak yaşamaya devam etmiştir. Altın Orda döneminden itibaren bu coğrafyada yaşayan boylar arasında yoğun bir kaynaşma yaşanmış, artık sınırlar ve isimler silinmeye başlamıştır. Nogay dili de Türk dillerinin Kıpçak grubuna girmektedir ve Altın Orda'dan beri bölgede en çok kullanılan dil özelliği göstermiştir.¹⁸⁶ Dillerini ve kültürlerini kaybetmeyen Kıpçaklar hâkimiyeti altında yaşadıkları Moğolları da Türkleştirmişlerdir.¹⁸⁷ Sonuçta Altın Orda'nın batı tarafında, Ural Nehri'nden Tuna Nehri'ne kadar olan topraklarda, Kıpçaklar ve Türk boyları ve diğer boylar göçebe olarak yaşamışlar ve Altın Orda yıkıldıktan sonra Nogay Orda içinde hepsine birden genel bir isim olarak Nogay denmiştir.¹⁸⁸ Kıpçaklar, Karadeniz'in kuzeyindeki en kalabalık Türk boyuydu ve Nogay ulusu içinde de önemli bir yere sahip olan kalabalık Türk boylarından birisiydi.¹⁸⁹

2.4.2. Mangıt: Eski zamanlardan beri Moğollarda Mangıt adında bir boy olduğu bilinmektedir. Mangıtlar Türkleşmiş Moğol boyudur. Mangıt boyu Cengiz Han'a tabi olduktan sonra Aral gölü civarına göç etmişler ve burada Mangıt Yurdunu kurmuşlardır, daha sonraları bu isim Nogay Orda adını almıştır. Emir Nogay da bu boya mensup idi. Bundan dolayı bazı kaynaklar Nogay Orda'yı Mangıtlar veya Mangıt Yurdu olarak kaydetmektedir. Altın Orda'dan sonra Nogay Ordası'nı kuran Edigü ve nesli de Mangıtların yöneticisi idi.¹⁹⁰ Nogay Orda'nın yönetici kısmını oluşturmasından

¹⁸⁶Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 46-47, 54.

¹⁸⁷Bulat Kumekov, "Etnokulturniye Kontaktı Kıpçakı i Tatar (po Arabo-Persidskim İstoçnikam)", **İstoriko-Kulturniye Naradov Altayskoy Yazikovoy Obşnosti**, Taşkent 1986, s. 40.

¹⁸⁸N.A. Aristov, "Zametki ob Etničeskom Sostave Turkskih Plemen i Narodnostey", **Jivaya Starina**, San-Petersburg 1896, s. 314.

¹⁸⁹Bulat Kumekov, "Kıpçaki: Hozyaystvo, Obşestvenniy Stroy, Plemennoy Sostav", **İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen: Voljkaya Bulgariya i Velikaya Step**, c.II, Kazan 2006, ss. 473-474.

¹⁹⁰ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 89; Vladislav Gribovskiy, "Formuvannaya Lokalnoi Grupi Priçornomorskih Nogaytsiv u XVI.-XVII. st.", **Ukraina v Tsentralno-Shitniy Evropi**, S.4, 2004, s. 281.

dolayı Mangıt sözcüğü doğuda genellikle Nogay kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Moğol boyu olan Mangıtlardan bazı gruplar XIII.-XV. yüzyıllarda Moğolistan'dan batıya Kıpçak bozkırlarına, Kazakistan'a göç ederek göçebe hayata devam etmişler, burada Kıpçakların dillerini ve kültürlerini benimseyerek Türkleşmişler ve zamanla Türk-Mangıt ismi ortaya çıkmıştır.¹⁹¹

2.4.3. Kanglı: Nogay ulusu içinde varlığı bilinen diğer bir boy da Kanglı'dır. Kanglı kelimesi, Uygur Türkçesinde "kağrı, araba" manasındadır.¹⁹² Kanglılar hakkında geniş araştırmalar yapan Osman Yorulmaz bu boyun menşeinin en eski Türk boy birliği olan Kao-ch'e'lere dayandığını ifade eder.¹⁹³ Bu boya mensup insanlar kendi boyları içinden birisiyle evlilik yapmazlardı. Kanglılar, Türk boylarından birisidir ve tarihi süreç içerisinde Hun, Soğd, Kıpçak, Peçenek, Hazar, Moğollar gibi çeşitli boylarla birlikte etkileşim içinde olmuşlardır. Kanglılar XII.-XIII. yüzyıllarda Ural nehrinin doğusundan Aral gölüne kadar olan coğrafyada ve aynı zamanda Yedisu ve İrtiş nehri havzasında diğer Türk boylarıyla birlikte yaşamışlardır. Cengiz Han'a boyun eğen Kanglılar, Altın Orda kurulduktan sonra onun hâkimiyetinde yaşadılar ve Altın Orda dağıldıktan sonra da Özbek, Kazak, Kırgız, Nogay gibi yeni kurulan hanlıklar içinde yer aldılar. Nogay içinde yer alan Kanglılar, Nogay coğrafyası içinde geniş bir yayılım sahası göstermiştir.¹⁹⁴

2.4.4. Kengeres: Saadettin Gömeç, Kengeres isminin Gök Türk Kitabelerinde geçtiğinden bahseder. S. Gömeç'in kaydettiğine göre Kengeres bugünkü Sir Derya boylarında yer almaktaydı ve Kengeres boyunun bir parçası da muhtemelen Peçenekleri oluşturmakta idi.¹⁹⁵ Emel Esin ise Klaştorniy'den naklen Kengereslerin, Peçenekleri oluşturan boylardan birisi olduğunu ve Peçeneklerle birlikte Yayık nehri civarında yaşadıklarını kaydeder.¹⁹⁶ Bu bilgilerden Kengereslerle Peçenekler arasında sıkı bir ilişki olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır ve muhtemelen Peçeneklerle birlikte batıya göç

¹⁹¹ V.V. Trepavlov, *İstoriya Nogayskoy Ordı*, Kazan 2016, ss. 46-47.

¹⁹² Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 165.

¹⁹³ Kao-ch'e ve Kanglılarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Osman Yorulmaz, "Kanglıların/Kanklıların Menşei Meselesi", *İÜ Tarih Dergisi*, S.43, 2008, ss. 83-104.

¹⁹⁴ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, ss. 55-57, 61.

¹⁹⁵ Saadettin Gömeç, "Türk Tarihinde Peçenekler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.53, S.1, 2013, ss. 252-253.

¹⁹⁶ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 52.

etmiş ve burada Moğol istilasına kadar yaşamışlardır, Moğol istilasından sonra ise onlara tabi olmuşlardır. R.H. Kereytov'a göre Kengeresler, Nogay Orda'nın kuruluşunda rol oynayan boylardandır. Nogayların olduğu her yerde bu boy ismine de rastlanır. Ankara'nın Şereflikoçhisar ilçesine bağlı olan ve ikamet edenlerin neredeyse tamamı Nogay olan Şeker köyündeki Nogaylar arasında da Kengeres boy ismine rastlanmaktadır. Bu boy ismine Özbekler ve Karakalpaklar arasında da rastlanır.¹⁹⁷

2.4.5. Peçenek: Peçenekler hakkında geniş bilgi veren Akdes Nimet Kurat, onların eski bir Türk boyu olduğunu ve eldeki en eski bilgilere göre Peçeneklerin başlangıçta İli Havzası ve Issık Kөл civarında yaşadıklarını, daha sonra Karlukların güçlenmesiyle VIII.-IX. yüzyılda Orta Asya Türk boyları arasında mücadeleler başladığını ve bu mücadeleler sonrasında Peçeneklerin de batıya doğru göç etmek zorunda kalarak Yayık ve Emba nehirleri civarlarını yurt tuttıklarını kaydetmektedir.¹⁹⁸ Bu bilgilerden Peçeneklerin VIII.-IX. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyine doğru hareket ettikleri görülmektedir. Peçenekler hakkında bilgiler veren Gömeç ise onların menşinin Issık Kөл ve Balkaş civarında yaşayan Türgişlere dayandığını ve Türgişlerin bir parçası olduklarına dair kayıtlar olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan Peçeneklerin Kanglı ve Kengeres boylarıyla etkileşim içinde olduğunu ve Kengeres boyunun Peçeneklerden daha eski bir tarihe sahip olduğunu, bundan dolayı Peçeneklerin, Kengeres boyunun kalıntıları olabileceğine değinmiştir. Aynı zamanda onların Karadeniz'in kuzeyinde birkaç yüzyıl etkili olan Türk kabilelerinden birisi olduğunu da belirtmektedir.¹⁹⁹ Karadeniz'in kuzeyinde birkaç yüzyıl etkili olmuş olmaları dolayısıyla önce Altın Orda'da daha sonra da Nogay Orda'da varlıkları görülmüştür. Nogay ulusunu oluşturan boy birlikleri içine dâhil olmuşlardır.

2.4.6. Usun: Eski bir boy olan Usunlar da Nogay ulusu içinde yer alan, Nogay ulusunu oluşturan kavimlerdendir. Usunlar, XIV. yüzyılda diğer halklarla birlikte Nogay Orda'yı, Nogay halkını oluşturan boylar arasında sayılmıştır. Varlığı M.Ö. VI.-IV. yüzyıllara kadar uzanan Usunlar, Hun konfederasyonu içinde yer alan boylardandı. Hunlarla birlikte yaşamışlardır. Yedisu bölgesinde yaşayan Usunlar ise batı

¹⁹⁷ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 104.

¹⁹⁸ Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937, ss. 23, 26, 31-32.

¹⁹⁹ Gömeç, "Türk Tarihinde Peçenekler", ss. 252-253.

kaynaklarında Hunlar olarak bilinir. R.H. Kereytov, Yu.A. Zuyev'den aktardığı bilgilerde Usunların kökeninin Hunlarla ve Türk halklarıyla doğrudan bağlantılı olduğunu kaydeder.²⁰⁰ Başka bir kaynakta ise Usunların M.Ö. IV.-V. yüzyıllarda yaşamış olan protohun kabileleri olduğundan bahsedilir.²⁰¹ V.V. Barthold da onların Hun egemenliği altında yaşadıklarını ve başkentlerinin de Issık Köl'ün güney sahillerinde olduğunu kaydeder.²⁰²

2.4.7. Nayman: Naymanların Türk boylarından birisi oldukları ve XIII. yüzyılda Türkçe konuştukları tarihçi Howorth tarafından kanıtlanmıştır. Japon tarihçi S. Murayama da Naymanların kökeni ve dili üzerine yaptığı araştırmalar neticesinde onların Moğol değil, Türk kökenli boy olduklarını ve Türkçe konuştuklarını kesin bir şekilde ispat etmiştir.²⁰³

R.H. Kereytov, “Nayman” kelimesinin Moğolcada “sekiz” anlamına geldiğine değinerek, bazı bilim adamları tarafından “Nayman” kelimesine “sekiz-oğuz” anlamı yüklendiğini ifade eder ve Naymanların, VI.-XI. yüzyıllarda Uygurlarla birlikte Dokuz-Oğuz devleti içinde yer aldıklarından bahseder.²⁰⁴ Naymanların, Uygurlarla birlikte Oğuz Devleti içinde yer aldıkları bir başka kaynakta daha kaydedilir.²⁰⁵ V.V. Barthold ise Naymanların Cengiz Han döneminde Moğolistan'ın batı kısmında yaşadıklarını, “nayman” kelimesinin Moğolcada “sekiz” anlamına geldiğini kaydeder ve bu sekiz isminin kavmin sekiz kabileye bölünmüş olmasından kaynaklandığını ifade eder.²⁰⁶ Nayman isminin kökenine dikkat çeken N.A. Aristov, Moğolcada “sekiz” anlamına gelen Nayman isminin bir Türk boyuna isim olmasının mümkün olmadığını, bu adın Katun nehrinin kollarından birisi olan Nayma nehrinden geldiğini, buranın ilk sakinlerinin de Naymanlar olduğunu bu yüzden bu ismi aldıklarını söyler. Uygur Devleti yıkıldıktan sonra Batı Moğolistan'ın güneyinde Naymanların boy birliği olarak

²⁰⁰ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, ss. 62-64.

²⁰¹ İ.H. Kalmıkov, R.H. Kereytov, A.İ. Sikaliyev, **Nogaytsı**, Çerkez 1988, s. 11.

²⁰² V.V. Barthold, **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, (çev.: Ahsen Batur), İstanbul 2014, ss. 88-89.

²⁰³ Abdulkadir İnan, “Nayman Boyunun Soyu Meselesi”, **Belleten**, c. XXIV/96, Ekim 1960, s. 540.

²⁰⁴ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, ss. 65-67.

²⁰⁵ Kalmıkov, Kereytov, Sikaliyev, **Nogaytsı**, s. 12.

²⁰⁶ V.V. Bathold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, haz.: K. Yaşar Koprıman, İ. Aka, Ankara 2006, s. 100.

yaşamaya başladıklarını kaydeder.²⁰⁷ S. Murayama ise, bu boyun gerçek adının Moğolca “sekiz” anlamına gelen “nayman” olmasının imkânsız olduğunu muhtemelen Cengiz Han zamanında Moğolların bu boyun Türkçe adını Moğolcaya çevirmiş olabilecekleri kanaatindedir.²⁰⁸

Moğolların Gizli Tarihi'nde Naymanlarla ilgili “*Bozkırın en medeni bir halkı olup ilk olarak Uygur yazısını kullanmışlardır. Aralarında Nasturi mezhebinden birçok Hristiyan bulunuyordu.*”²⁰⁹ şeklinde bahseder. Cengiz Han'dan önce ve Cengiz Han'ın ilk dönemlerinde Naymanların, Karakurum adında kendi hanlıkları vardı, bu hanlığın başındaki Tayan Han idi ve hanın oğlu da Küçlük idi. 1206 yılında Cengiz Han'a boyun eğmeye başlayan Naymanlar, Cengiz Han'ın Kereyitlerle birlikte saldırması sonucu 1218 yılında tamamen parçalandılar. Bu olaydan sonra Naymanların göçebe boyları batıya itildi. Batıya itilen Nayman boyları önce Altın Orda hâkimiyetinde yaşadılar daha sonra da bölgede kurulan hanlıklar ve diğer devletlerin içinde ve Nogay Orda'da varlıklarını devam ettirdiler.²¹⁰

2.4.8. Kereyit: Nogay ulusunu oluşturan boylardan birisi de Kereyitlerdi. Kereyitler de Naymanlar gibi bir idari birliğe sahip olan ve Naymanlara komşu olan bir hanlıktı. Kereyit hanlığı XI. yüzyılda Gobi Çölü'nün doğusundaydı. Kereyitlerin kuzeybatısında ise Merkitler bulunmakta idi. Cengiz Han'ın Kereyitleri yenerek kendine tabi kılmasından sonra diğer boylar gibi onlar da istila edilen topraklar içerisinde dağıtıldılar. Altın Orda'dan sonra çeşitli hanlık ve ulusların içinde yer aldılar, Nogay Orda da Kereyitlerin bulunduğu uluslardan birisi oldu.²¹¹

N.A. Aristov'a göre Kereyitler de Naymanlar gibi isimlerini yaşadıkları yerdeki nehirden almışlardır. Kirey nehri civarında yaşayan bu boy da Kereyit ismini almıştır.²¹² Kereyitler ve Naymanlar hakkında bilgi veren A. İnan da Cengiz Han'ın ilk yıllarında Nayman ve Kereyitlerin, Moğolistan'da iki kuvvetli hanlık olduklarından

²⁰⁷ Aristov, “Zametki ob Etničeskom Sostave Turkskih...”, s. 361.

²⁰⁸ İnan, *a.g.e.*, ss. 540-541.

²⁰⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 277.

²¹⁰ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, ss. 65-67.

²¹¹ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, ss. 77-78.

²¹² Aristov, “Zametki ob Etničeskom Sostave Turkskih...”, s. 354.

bahseder, diğer taraftan bu her iki boyun kökeni hakkında ileri sürülen değerlendirmeleri dile getirerek onların Türklüğü meselesine değinir. Ele aldığı kaynaklar ve bu kaynaklardan aktardığı bilgiler bu iki boyun Türk kökenli olduklarına değinmektedir.²¹³

2.4.9. Kongirat: Kongiratlar hakkında ilk bilgiler XII. yüzyılda geçmektedir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Han'ın dokuz yaşındayken Kongirat boyuna mensup on yaşındaki Börte'yle söz kestiklerinden bahseder.²¹⁴ XIII. yüzyılda Kongiratlar Cengiz Han'a boyun eğdiler. Kongiratlarla birlikte Katagan, Dormen, Tayciut, Kuralas, Salciut ve diğer boyların büyük bir kısmı da Moğolların hâkimiyetine girdiler. Bu boyların birtakım kalıntıları Nayman boylar birliği altında Moğollar ile savaşmaya devam ettiler. Ancak bu boylar birliğinin ömrü uzun sürmedi ve Cengiz Han tarafından yok edildiler. Cengiz Han'ın kendisine tabi kıldığı bu boylar batıya yani yeni istila edilen bölgelere göç ettirilip daha sonra Altın Orda içine dâhil oldular. Altın Orda'nın yıkılmasının ardından Nogay Orda'yı oluşturan boylara katıldılar. Nogay Orda'nın dışında kalan Kongiratlar ise Özbek, Kazak, Karakalpak, Kırgız gibi boylara karıştılar.²¹⁵

2.4.10. Katagan: Bu isim Kuban bölgesindeki Nogaylarda görülmektedir. Kongirat boyuyla Katagan boyu arasında bir bağlantı olduğu yönünde kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Kongirat ve Nayman boylarıyla yan yana yaşayan Katagan boyunun nüfusu onlara göre oldukça az sayıdadır. Katagan boyunun eski bir Moğol boyu olduğunu kaydeden araştırmalar vardır ancak diğer taraftan R.H. Kereytov, S.M. Abramzon'dan naklen Kırgızların içinde Katagan boyuna ait bir grup olduğunu, Manas Destanı'nda da Katagan isminde bir boydan bahsedildiğini dile getirerek Manas Destanı'ndan alınmış aşağıdaki dizeleri kaydeder.²¹⁶

Чаркоо менен катаган,
Баарыбыз бир атадан,

Çarkoo ile Katagan
Hepimiz bir atadan

²¹³ İnan, a.g.e., ss. 539-545.

²¹⁴ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 84.

²¹⁵ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 84.

²¹⁶ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 89.

Баары Кыргыз балдары,

Hepsi Kırgız çocukları

Manas Destanı'nda geçen bu dizeler Kataganların, Kırgız boyundan olduğu yönünde bir çıkarım yapmamıza sebep olmaktadır. Kataganlar hakkında bilgi veren Aristov ise onların Cengiz Han döneminde Türkistan'da görülmeye başladıklarını, Sir Derya'daki Kanglı boylarından oluştuklarını dile getirmekte ve Nogayların dışında Özbek, Kazak gibi diğer boyların içinde de Kataganların varlığından bahsetmektedir.²¹⁷

2.5. Diğer Boylar

Kongur: Nogay ulusu içinde Kongur isminde bir etnonim daha bulunmaktadır ancak bunun Kongirat boyundan bölündüğü, Kongirat boyunun bir kolu olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. R.H. Kereytov'da "kongirat" sözcüğündeki "at" ekinin Moğolcada çoğul yapan ek olduğu kaydedilmektedir. Ancak Kongur ve Kongiratların damgaları incelendiğinde, farklı damgalar kullandıkları ve iki farklı boyu teşkil ettikleri görülmektedir.²¹⁸

Dormen (Durban, Durmen): Dormenler de Cengiz Han tarafından batıya göç ettirilen boylar arasında yer almış ve orada birçok boyun oluşmasına katkı sağlamışlardır. Katagan ve Salciutlarla birlikte Baykal Gölü civarında yaşadıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Tatar, Durban, Salciut ve Katagan boylarının birlikte yaşadıkları kaydedilmektedir. Nogay ulusu içinde yer alan ve Nogay ulusunu oluşturan boy teşkilatlarındandır.²¹⁹

Aslar (Alanlar): Altın Orda ve Nogay Ulusu içinde ismi sıklıkla geçen boylardan birisidir. VIII. yüzyılda Sayan-Altay'da yaşadıkları bilinmektedir. "As" etnonimi "az" etnonimiyle aynıdır ve Azlar Türgeşlerle birlikte Altay'ın yüksek kesimlerinde yaşamışlardır. Aslar, Türk kitabelerinde de "Yas, Yaz" boyu olarak geçmektedir. Aslar, Nogay Ordası sınırları içinde farklı bölgelerde yaşamışlardır.²²⁰ Kuzeyev, Azların VIII.-IX. yüzyıllarda yaşayan Türk dilli kavimlerden olduğunu

²¹⁷ N.A. Aristov, *Trudi po İstorii i Etničeskomu Sostavu Turksih Plemen*, Bişkek 2003, s. 18.

²¹⁸ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, ss. 87-88.

²¹⁹ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 92.

²²⁰ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, ss. 93-95.

kaydeder. Ona göre XI.-XII. yüzyıllarda batıya giden Azlar XIII. yüzyılda Kıpçak Bozkırları, Kuzey Kafkasya, Karadeniz çevresi ve Ural çevresine yerleşmişlerdir.²²¹ Başlangıçta Kıpçaklarla birlikte yaşayan ve Moğollara karşı onlarla birlikte savaşan Aslar daha sonra Moğol egemenliğine girmişler²²² ve önce Altın Orda hâkimiyetine daha sonra da Altın Orda yerine kurulan hanlıklar içinde yer almışlardır.

Kıtay (Kitan): Karakitay olarak da bilinen bu boyun, Türkleşmiş Moğol kavimlerinden olduğu düşünülmektedir. Kıtayların Nayman boylarıyla yan yana yaşadıkları kayıtlarda geçmektedir. Bununla birlikte Kıtayların Kazak ve Kırgız boyları içinde de yer aldıkları hatta Kazakların Orta Cüz'ünde Kıtay veya Kıtay-Argın adında bir boyun yer aldığı bilinmektedir.²²³ Peter Golden de Kitanların, Karakitay devletini kuran Moğol boyları olduğunu kaydeder.²²⁴ Kuzeyev, Nayman ve Kıtayların akraba boylar olduklarını ama Nogaylar içinde farklı boylar şeklinde ifade edildiklerini kaydetmektedir.²²⁵ Nogaylar zamanında bu ulusu oluşturan boylardan biridir.

Tama: Nogay Orda içinde rastlanan bir boy da Tama'dır. İsmi Şor Destanı'nda da geçen bu boy aynı zamanda diğer Türk halkları içinde de yayılmıştır.²²⁶ Z.V. Togan, Kazakların Orta Yüz boylarını ve Özbek boylarını sayarken Tama isminde boydan da bahseder.²²⁷

Bais, Baybais, Baydar, Bayteke, Baytegi: Nogay etnoniminde önemli bir yeri de *bay-* kökünden türeyen bayata, bayteke, baytegi, bayis, baybais, gibi isimler ile anılan bu boylar oluşturmaktadır. *Bay-* kökünden türeyen bu toplulukların hepsi birbiriyle akrabadırlar. Bunların bir kısmı Kuban Nogayları arasında, bir kısmı kuzeybatı Nogaylarıyla yaşamışlar, Bayata ismini taşıyanlar ise Bozkır Nogayları içinde yer almışlardır.²²⁸ Bunlar Nogayları oluşturan Türk boylarıdır.²²⁹

²²¹ R.G. Kuzeyev, *Proishojdeniye Başkirskogo Naroda*, Moskova 1974, ss. 229-230.

²²² Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, ss. 16-17.

²²³ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, ss. 97-98.

²²⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 169.

²²⁵ Kuzeyev, *Proishojdeniye Başkirskogo Naroda*, s. 228.

²²⁶ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 103.

²²⁷ Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, ss. 41, 43.

²²⁸ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 99.

²²⁹ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 100.

Kobek: Bu boyun ismini, Rus yıllıklarında adı geçen ve Kıpçak liderlerinden biri olan Kobak'dan (1170-1186) aldığı belirtilmektedir. Nogay dilinde *kobek* sözcüğü *köpek* veya *köpek yavrusu* anlamına gelmektedir. Günümüzde Kobekler, Kuban Nogayları arasında ve Karaçay-Çerkez bölgesindeki İkon-Halk ve Adil-Halk köylerinde yaşamaktadırlar.²³⁰

Matakay: Nogay Orda'sında oldukça az sayıda olan bir boydur. Bunlar çoğunlukla Kuban Nogayları arasında yaşamaktadırlar. Kazakların Orta Cüz'ünde Matakay, Matakay Kirey ismindeki boyların varlığı bilinmektedir.²³¹

Bodrak (Badrak): Adına günümüzdeki Nogaylar arasında rastlanan bir boydur. Bodrak adına Başkırtlar ve Kazaklar arasında da rastlanmıştır. Kazakların Ulu Cüz'ünde Bodrak-Kanlı ismine rastlanmaktadır.²³² Edigü Destanı'nın Kara Nogay versiyonunda Emir Edigü, Bodrak ismiyle verilmektedir. Bu durum Nogaylar arasında Bodrak boyunun varlığını gösteren başka bir kayıttır. Bodrak ismi Nogaylar arasında vardır ve Özbek, Kazak ve Başkırtlara Nogaylardan yayılmış bir isimdir.²³³ XIX. ve XX. yüzyıllarda Karadenizin kuzeyinde ve Hazarın kuzeybatısındaki Nogaylar arasında Bodrak ismi görülmüştür.²³⁴

Buyra-bas (Buyra-baş): Nogaylar arasında bilinen bir diğer boydur. Bu boyun Peçenek kabilelerinden kalan gruplardan olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde Kuban Nogayları arasında ve Dağıstan'da yaşamaktadırlar.²³⁵

Nokus (Nokis): Nogaylar arasında geç dönemlerde bilinen bir isimdir. Bu isme Özbekler ve Karakalpaklar arasında da rastlanmaktadır. Günümüzde Karadeniz'in kuzeyinde, Aşağı Volga, Kuzeydoğu Kafkasya'daki Nogaylar arasında görülmektedir.²³⁶

---

²³⁰ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 102.

²³¹ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 105.

²³² Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 106.

²³³ Trepavlov, **İstoriya Nogayskoy Ordı**, s. 495.

²³⁴ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 106.

²³⁵ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 108.

²³⁶ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 110.

Ming: Nogaylar arasında bu boyun olduğuna dair az sayıda kaynak vardır. Sonraki dönemlerde bu boy diğer boyların içine dâhil olmuştur.²³⁷ R.G. Kuzeyev, Ming boyunun Türk kökenli olduğunu, etnik olarak Uygurlara yakın olduğunu ve Dokuz-Oğuz konfederasyonu içinde yer aldığını dile getirir.²³⁸ N.A. Aristov da Özbekler arasında Ming adında bir boy olduğundan bahseder.²³⁹

Korkıt: Dede Korkut şeklinde kitap ismi olarak da bilinen Korkıt (Korkut), Nogaylarda bir boy ismi olarak tespit edilmiştir. Nogaylar içinde Korkut boyuyla aynı bölgede Bayat isminde bir boy da yaşamaktaydı. Bilindiği üzere Korkut ve Bayat boyları Oğuz grubundan gelen Türk kökenli boylardır.²⁴⁰

Şijivut: Eski dönemlerde Nogaylar arasında *Şijivut* etnonimi yaygındı. Çidjugut, Çijuvıt, Şijut, Şijiut gibi isimlerle de kullanılıyordu. XII. yüzyılda Naymanlarla birlikte yaşamaktaydılar. Tatar, Durban, Katakın gibi boylarla birlikte Moğollara karşı savaşmışlardır. Moğollara yenildikten sonra Deşt-i Kıpçak bölgesine göç ettiler. Burada Altın Orda hâkimiyetinde yaşadılar ve daha sonra Nogay birliğine katıldılar. Günümüzde Aşağı Volga çevresindeki Nogaylar ve Dağıstan'daki Nogaylar arasında görülmektedirler. (108-109)

Saujeyle (Çaujeyle): Bu etnonim günümüzdeki Nogayların her gurubunun içinde yer almaktadır.²⁴¹

Kobanşı: Bu boy ismi Hazar Denizi'nin kuzeybatısında yaşayan Nogaylar arasında görülmektedir.²⁴²

Abezek: Nogayları oluşturan boylar içinde yer alan Abezekler günümüzde Kuban Nogayları arasında yer almaktadır. XIX. Yüzyılda Hazar Denizi'nin kuzeybatısında yaşayan Ming boyu arasında da görülmüşlerdir.²⁴³

²³⁷ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 110.

²³⁸ Kuzeyev, *Proshojdeniye Başkirskogo Naroda*, s. 276.

²³⁹ Aristov, *Trudi po İstorii i Etničeskomu Sostavu Turksih Plemen*, s. 193.

²⁴⁰ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, ss. 111-112.

²⁴¹ Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 112.

²⁴² Kereytov, *Nogaytsı: Osobennosti...*, s. 112.

Karluk, Arğın, Alaş boyları²⁴⁴, Sirak, Kobey, Bulgar, Başkurt, Uygur, Kalmık, Kumuk, Kırgız, Kazak ve Türkmen gibi boylar da Nogay ulusu içinde yer alan²⁴⁵ yukarıda açıklamadığımız boylar arasındadır. Görüldüğü üzere Nogay ulusunun oluşumunu birçok boyun bir çatı altında toplanması meydana getirmiştir. Buna göre, VI.-VIII. yüzyıllarda Türk halklarını oluşturan boylar, IX.-XI. yüzyıllarda Peçenekleri, XI.-XIII. yüzyıllarda Kıpçakları, XII.-XV. yüzyıllarda Altın Orda'yı, XIV.-XVI. yüzyıllarda ise Nogay Orda'yı oluşturmuşlardır.²⁴⁶ Boylara ait yukarıda aktardığımız bilgilerden bu yapı içinde en önemli unsurun Türk boyları olduğunu görmekteyiz. Bazı boylar ise tartışmalı olarak kalmış ve bilim adamları tarafından farklı farklı yorumlanmıştır.

Nogay ulusunun oluşumunda boyların katkısı meselesinde R.H. Kereytov, Türk boylarının rolüne değinirken Kıpçakların önemine ayrıca vurgu yapmıştır. Ona göre Nogay Orda'nın temelini varlığı IV.-VIII. yüzyıllarda bilinen Türk boyları ve IX.-XIII. yüzyıllarda aynı zamanda Cuci ulusunun oluşumunda da etkili olan Kıpçak ve Peçenek boyları oluşturmuştur. Hunlar, Bulgarlar ve Kıpçaklar döneminde yaşayan boylar Nogay Orda'da kilit rol oynamıştır. Hunlardan devam eden boylar Kıpçak birliğinin ardından Altın Orda Devleti'ni ve onun ardından Nogay Orda'yı ve diğer hanlıkları oluşturmuştur. Kıpçakların dilleri ve kültürleri Altın Orda'dan itibaren kurulan devlet ve hanlıkların Türkleşmesindeki en büyük etken olmuştur.²⁴⁷ Bölgedeki yerli halkın ağırlıklı olarak Türk boylarından oluşmasının yanında, anlaşıldığı kadarıyla göç edip gelen boylar da ağırlıklı olarak Türk boylarından oluşmakta idi. P. Golden, bu durumu şu şekilde izah eder: “*Moğolların fethettiği topraklara Moğollarla birlikte getirilen boylar aslında iç Asya Türkleri idi. Diğer taraftan fethedilen topraklarda yaşayanlar da Türkler idi. Bundan dolayı kolayca kaynaştılar.*”²⁴⁸ Sonuçta Nogay ulusunu ve ulusun kökenini oluşturan unsurlar ağırlıklı olarak Türk boyları ve Türkleşmiş Moğol boyları idi.

²⁴³ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 113.

²⁴⁴ Golden, **a.g.e.**, s.387.

²⁴⁵ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 113.

²⁴⁶ Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 122.

²⁴⁷ Kalmıkov, Kereytov, Sikaliyev, **Nogaytsı**, s.12; Kereytov, **Nogaytsı: Osobennosti...**, s. 122.

²⁴⁸ Golden, **a.g.e.**, ss. 346-347.

III. BÖLÜM

NOGAYLARIN ALTIN ORDA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Altın Orda Devleti'nde yönetimde ve askeri alanda zaman zaman etkili olmuş, hanı dahi baskı altına tutabilmiş, tüm devlet işlerine karışabilmiş, hatta hanın tahttan indirilip yerine yeni bir hanın seçilmesinde etkili olmuş emir ve beyler bulunmaktaydı. Bu emir ve beyler ülke içindeki söz sahibi boylara mensup idi ve bunlar kendilerine verilmiş bir boyun yönetimini üstlenen, o boyun beyleri idi. Yukarıda idari teşkilat başlığı altında işlediğimiz karaçibeyler ve bunların da üstündeki beylerbeyi zaman zaman idari teşkilatı elinde bulunduracak kadar hatta hanı bile baskı altında tutabilecek kadar güç kazanmışlardı. Ancak yine de devlet içinde bu kadar güç kazanabilmelerine rağmen han olma hakkına sahip değillerdi, çünkü han olabilmenin birinci şartı Cengiz neslinden olmaktı. Devlet içinde güç kazanan beyler ise söz sahibi olan önemli boylara mensup idiler. M. Kafalı, Cuci ulusu içindeki boyları ve önem derecelerini sayarken, ön önemlilerinin sırasıyla Kıyatlar, Kongiratlar, Mangıtlar (Nogay) ve Şirinler olduğunu kaydetmektedir.²⁴⁹ Devlet içinde güç kazanıp idari teşkilatı elinde tutan hatta hanı bile baskı altında tutabilen beylerden birisi Mangıt boyuna mensup Emir Nogay idi. Bir diğeri ise yine Mangıt boyunun beyi olan Emir Edigü idi. Altın Orda Devleti'ndeki Nogayların etkisini bu beyler üzerinden anlatacağız. Şimdi öncelikle Emir Nogay'ı ve Altın Orda içindeki faaliyetlerini incelemeye çalışalım.

3.1. Emir Nogay'ın Altın Orda Üzerindeki Etkisi

Mangıt boyunun beyi olan Emir Nogay, kendi tümenini de Mangıtlardan teşkil etmişti ve han ailesiyle de akrabalığı bulunmaktaydı. Bu akrabalık Cuci soyundan gelmekteydi ve Nogay'ın dedesi Cuci'nin yedinci oğlu idi,²⁵⁰ ancak N.İ. Veselovskiy, Nogay'ın dedesinin Cuci'nin meşru olmayan evladı olduğunu kaydetmektedir ve

²⁴⁹ Kafalı, **Ötemiş Hacıya Göre...**, s. 52.

²⁵⁰ Kalmikov, Kereytov, Sikaliyev, **Nogaytsı**, s. 18.

bundan dolayı da Nogay'ın han olamadığını vurgulamaktadır.²⁵¹ Aynı bilgiyi J.B. Kukatov da ifade etmekte ve Nogay'ın Cuci soyundan Buvala'nın (Reşidüddin 'de Bufala veya Bukala) torunu olduğunu ve bu kişinin de Cuci'nin cariyesinden doğma olduğunu kaydetmektedir.²⁵² Bununla birlikte Nogay'ın soyu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Onun soyu hakkında R. Grousset²⁵³ "*Berke'nin yeğeni*", U. Schamiloğlu²⁵⁴ "*Cuci oğlu Bo'al oğlu Nogay*", A. Caferoğlu²⁵⁵ "*Cengiz'in büyük torunu*", O. Bavbek²⁵⁶ "*Cuci'nin oğlu Moğol'un torunu*" şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır. A. Temir²⁵⁷ ve S. Nogay²⁵⁸ ise Nogay'ı "*tümen beyi, ordu komutanı*" olarak açıklamaktan öteye gidememişlerdir. Müslüman kaynaklarda da bu konuyla ilgili farklı görüşler vardır. Mısır ve Suriye kaynaklarında Cuci oğlu Moğol, oğlu Tatar, oğlu Nogay (Cuci-Moğol-Tatar-Nogay) şeklinde zikredilir.²⁵⁹ N.İ. Veselovskiy Reşidüddin'e atıf yaparak Nogay'ın babasının Tatar olduğunu ancak onun babasının Moğol değil Bufala (Bukala) olduğunu belirtir. Yine onun nakline göre; Bufala Cuci'nin gayrimeşru yedinci çocuğudur. Dolayısıyla Cengiz soyundan olan kişilerin "Han" olabilmeleri için meşru eşlerden doğmaları gerekmektedir.²⁶⁰ Şimdiye dek, bilim adamları, askeri, ekonomik ve idari yetkileri elinde toplayan ve bu yetkiler sayesinde bağımsız bir dış politika yürüten ve aynı zamanda Altın Orda hanlarının kararlarına doğrudan karşı çıkabilen Nogay'ın siyasi liderliğinin ne zaman tezahür ettiği hakkında ortak bir fikre varamadılar. N.M. Karamzin'e göre Nogay, XIII. yüzyılın 60'lı yıllarından itibaren Altın Orda hanlarına itaat etmiyordu.²⁶¹

Nogay'ın yönettiği topraklar kendisine babasından devredilmişti.²⁶² G.V. Vernatskiy, Emir Nogay'ın Volga'nın orta kısmının doğusunda bulunduğunu

²⁵¹ Veselovskiy, **Nogai i Ego Vremya**, s. 2.

²⁵² J.B. Kukatov, "Nogai i İh Rol v Etničeskih Protsessah na Postzoloordınskom Yevraziyskom Prostranstve", **B.M.**, 2013, s. 3.

²⁵³ Grousset, **a.g.e.**, s. 367.

²⁵⁴ Uli Schamiloğlu, "Altın Ordu", **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 711.

²⁵⁵ Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, Türk Kültürünü Araştırma Ens. yay., Ankara 1983, s. 45.

²⁵⁶ Bavbek, **a.g.e.**, s. 160.

²⁵⁷ Temir, "Nogay Hanlığı", s. 955.

²⁵⁸ Sami Nogay, **Nogay Türkleri**, Ankara 1997, ss. 14-15.

²⁵⁹ Veselovskiy, **Nogai i Ego Vremya**, s. 2.

²⁶⁰ Veselovskiy, **Nogai i Ego Vremya**, s. 3.

²⁶¹ A.A. Porsin, "Političeskaya Deyatelnost Nogaya v Zolotoy Orde (1262-1301 godı)", **Avtoreferat Dissertatsii**, Kazan 2011, s. 3.

²⁶² Kalmıkov, Kereytov, Sikaliyev, **Nogaytsı**, s. 18.

kaydetmektedir.²⁶³ Nogay, 1277 yılına gelindiğinde Don nehrinden Dinyeper nehrine kadar olan toprakları yönetmekte idi ve Tokta Han zamanında ise yönettiği topraklara Kırım da dâhil edilmişti.²⁶⁴ A.Yu. Yakubovskiy, onun Kırım'a sahip olması konusunu teyit ederken, Nogay'ın Kırım'a hangi suretle sahip olduğuna kesin bir açıklık getirememiş ve “*ister kuvvet yoluyla olsun, isterse hediye yoluyla olsun onun Kırım'a sahip olduğunu bilmekteyiz*”²⁶⁵ şeklinde ifade edebilmiştir. A.A. Porsin ise, Nogay'ın Tokta Han'ı tahta çıkardığını ve bu olaydan sonra Kırım'ı kendi hâkimiyeti altına aldığını ve Kırım'da bir darphane kurarak kendi adına sikke bastırıldığını kaydetmektedir.²⁶⁶ Kırım sahasında bulunan paralar üzerinde “Han/adil/Nuhay” yazmaktadır ve Grek yazılı gümüş akçelerde de yine Nogay ismine rastlanmıştır. Bu durum Nogay'ın “han” unvanı aldığına²⁶⁷ dair bir düşünce yaratmaktadır. Rus yıllıklarında ise Nogay'ın sıklıkla “çar” olarak adlandırıldığından bahsedilmektedir. Nogay, resmî olarak han unvanı almasa da fiili olarak hana ait bütün yetkileri elinde bulundurmaktaydı.²⁶⁸

Emir Nogay, yaklaşık kırk yıl Altın Orda Devleti'nde söz sahibi olmuş, devletin iç ve dış siyasetinde etkili olmuş ve büyük bir şöhret kazanmış olan ordu komutanıdır.²⁶⁹ Kırk yıl boyunca Altın Orda Devleti'nin iç ve dış siyasetinde kilit rol oynamıştır.²⁷⁰ U. Schamiloğlu Reşidüddin'e atıfta bulunarak, “Altın Orda'nın sağ kolunun başı” olarak tanımladığı Nogay'ı, hem Batu Han hem de Berke Han dönemlerinde “*ordu komutanı*” olarak göstermektedir.²⁷¹ A.N. Kurat ise Nogay'ı,

²⁶³ Vernatskiy, **Mongol i Rus**, s. 118.

²⁶⁴ Aliyeva, “Nogaytsı Severnogo Kavkaza...”, s. 6.

²⁶⁵ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 87.

²⁶⁶ Porsin, “Politiçeskaya Deyatelnost Nogaya v Zolotoy Orde (1262-1301 godı)”, s. 4.

²⁶⁷ A.A. Porsin, Nogay'ın 1297-1298 yılları arasında kendini “han” olarak ilan ettiğini ve Nogay ulusu temelinde kendi bağımsız devletini kurmak için harekete geçtiğini ancak Tokta Han ile yaptıkları savaşı kaybedince amacına ulaşamadığı görüşündedir. Nogay'ın Altın Orda'daki ve Balkanlardaki gücünün onu böyle bir psikolojiye ittiği muhtemeldir. Han olmadığı halde kendi adına sikkeler bastırması kendisini farklı bir hiyerarşi kapsamında değerlendirdiğini gösterir. Her ne kadar Rus kroniklerinde Nogay için “Çar” unvanı kullanılsa da Arapça kaynaklarda ondan sadece ismiyle bahsedilmektedir. Ayrıca Altın Orda hanları listesinde de adının yer almaması onun resmî olarak han olmadığını kanıtlar. A.A. Porsin, “Nogay i Yego Rol v Politiçeskoy Jizni Zolotoy Ordı v 90-e Godı XIII veka”, **Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya**, S.7, Kazan 2014, s.36.; Özcan, **a.g.e.**, ss. 260-261.

²⁶⁸ Porsin, “Nogay i Yego Rol v Politiçeskoy Jizni Zolotoy Ordı v 90-e Godı XIII veka”, s. 35.

²⁶⁹ Nesrin Güllüdağ, “Nogay Türkleri”, **Türkler**, c.8, Ankara 2002, s. 556.

²⁷⁰ A.A. Porsin, “İstočnikovaya Baza po Epohe Temnika Nogaya v İstorii Zolotoy Ordı”, **Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii**, № 1 (12), 2010, s. 209.

²⁷¹ Schamiloğlu, “Altın Ordu”, s. 711.

Berke Han zamanında Hülâgû'ya karşı yaptığı savaşlar sırasında Cuci oğullarından birisinin soyundan gelen Tatar oğlu, askeri yeteneği ve zekası ile hızlı bir şekilde güç kazanmış, Mengü Temür zamanında kudreti artmış, Tuda-Mengü zamanında iç karışıklıklarda kıvrak zekası ve idari kabiliyeti ile devlet idaresini elinde tutmuş bir emir olarak tasvir eder.²⁷² Nogay, Altın Orda'da bir boy beyi ve ordu komutanı idi, ancak o, kurnazlığı ve zekasıyla ilerleyen zamanlarda tüm hanlığı elinde tutacak kudrete ulaşmıştır. İdaresinin ilk yıllarında Moğol boyları arasında huzuru ve birliği kurmayı niyet edinmişti ancak ilerleyen zamanlar bunun böyle olmadığını, Nogay'ın boylar üzerinde kendi hâkimiyetini kurmaya başladığını göstermiştir. O, boylar üzerinde kendi hâkimiyetini kurduktan sonra iktidarla savaşa bile tutuşmuştur.²⁷³ Nogay hakkında onu tanımlayıcı genel bilgiler verdikten sonra onun Altın Orda içindeki faaliyetlerini dönemlere göre anlatmaya çalışalım.

3.1.1. Nogay'ın Berke Han Dönemindeki Faaliyetleri

Hem Türkçe hem de Rusça araştırma eserlerin büyük çoğunluğunda Nogay'ın Berke Han zamanında ordu komutanı olarak ön plana çıktığı ve şöhret kazanmaya başladığı kaydedilmektedir. Onun ilk büyük savaşı İlhanlı hanı Hülâgû'ya karşı Azerbaycan için yapılan savaş olmuştur. Bu savaşta Nogay Berke'nin ordu komutanıydı.

Berke Han ve Hülâgû Han arasındaki savaşın sebepleri büyük hanın seçimi sırasında yaşanan taraf ayrılığına kadar uzanmaktadır. Mengü Han'ın 1259 yılında ölümünün ardından tahta geçecek halefler arasında bir ayrılık oluştu. Kubilay Han, Çin'den gelerek hanlığını ilan etti, diğer taraftan Arık Buka da han olmak için çalışmaktaydı. Bu mücadelede Berke Han, Arık Buka tarafını tuttu. Ancak Kubilay Han galip gelince Berke Han merkezi yönetimden uzaklaştı. Bununla birlikte Çağatay Han'ı Algu Han da Harezmi'yi işgal etmiş, ardından Otrar şehrini de ele geçirmişti. Harezmi bölgesi ise Altın Orda Devleti'ne bağlı idi. Berke Han bu istilalara seyirci kalmıştır. Diğer taraftan Batu Han döneminde başlayan İran'a sefer yapılmasıyla Hülâgû Han görevlendirilmişti. Hülâgû'nun istilaları sırasında Berke Han da yardım olarak asker

²⁷² Kurat, *IV.-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki...*, s. 129.

²⁷³ Kalmıkov, Kereytov, Sikaliyev, *Nogaytsı*, s. 18.

göndermişti. Ancak istilalar bittikten sonra ikisi arasında anlaşmazlık çıktı ve Azerbaycan'a sahip olma meselesi doğdu. Zaten Azerbaycan'ın vergisini alan Berke Han, yardım karşılığında bu bölgenin kendisine verilmesini istemekteydi.²⁷⁴ Bununla birlikte M. Kafalı, Azerbaycan'ın daha Batu Han dönemindeyken Altın Orda askerleri tarafından ele geçirildiğini kaydetmektedir. Ona göre Güyük Kağan, Batu'ya olan hırsından dolayı Batu'yu bu bölgeden atmak isterken ölmüştür. Hülâgû ise Tebrizi kendisine başkent yaparak Altın Orda'nın Azerbaycan'daki haklarını yok saymıştır.²⁷⁵ Bütün bu olaylar Hülâgû ile Berke Han arasında savaşa sebep olmuştur. Bu savaş konusunda kaynaklarda bilgiler yer almaktadır, ancak biz Hülâgû ve Berke arasındaki mücadeleleri ve ilişkileri ayrıntılı olarak ele almaktan ziyade Nogay'ın bu savaştaki konumunu anlatmaya çalışacağız. Nogay ise bu savaşa aktif olarak katılmıştır.

Berke Han, Azerbaycan'ın alınması için 30 bin atlı askerden oluşan ordusunun başına komutan olarak Nogay'ı görevlendirdi. Nogay'ın ordusunun iki hanlık arasında sınır sayılan Derbend'i geçip Şirvan yakınlarında konakladığını haber alan Hülâgû, hemen ordusuna toplanma emri verdi. 1262 yılının ağustos ayında Hülâgû Han ordusu ile birlikte İlhanlı Devleti'nin yaylağı olan Aladağ'dan Nogay'a karşı koymak için harekete geçmiştir. Bu iki ordunun karşılaşması aynı yılın aralık ayında Kür ırmağının kuzeyinde gerçekleşmiştir. Yapılan savaşta Hülâgû'nun ordusu galip gelmiştir. Aynı yıl yine Derbend yakınlarında yapılan savaşta Hülâgû'nun ordusu Nogay komutasındaki Berke Han'ın ordusunu bozguna uğratmış ve halka büyük zulümler etmiştir. 1263 Ocak ayında Berke Han'ın Hülâgû'nun ordusuna ani baskın yaparak onun ordusunu perişan ettiği savaş, tarihi kaynaklara "Demir Kapı" (Derbend) savaşı olarak geçmiştir. Bu yenilginin ardından kederlenen Hülâgû 1265 yılında vefat etmiştir.²⁷⁶

Azerbaycan seferlerine devam eden Nogay, 1266 yılında ilk önce Derbend'i daha sonra da Kura ırmağını geçerek Moğol Devletinin kalbi olan Azerbaycan'ı tehdit etmeye başlamıştır. Ancak Nogay, Aksu yakınlarında yeni İran Hanı olan Abaka tarafından bozguna uğratılmıştır. Bu savaş esnasında Nogay gözünden yaralanmış ve

²⁷⁴ İlnur Mirgaleyev, "Vzaimootnoşeniya s İlhanami", *Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii*, ss. 367-371.

²⁷⁵ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 56.

²⁷⁶ Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, ss. 44-45.

ordusunu Şirvan'a çekmiştir.²⁷⁷ Haberi alan Berke Han hemen 300 bin atlı ordusuyla Nogay'ın yardımına koştu. Berke ile Abaka Han arasında yaşanan bu savaşı Reşîdü'd-dîn detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Buna göre Kür ırmağı etrafında iki ordu arasında karşılıklı ok yağmuru başlamış ve dört gün boyunca olduğu yerden kıyılamamıştı. Berke Han sudan geçmek için son çare olarak Tiflis'e yönelse de ne yazık ki yolda hastalanarak vefat etmiştir.²⁷⁸ Berke Han'ın cenazesi Altın Orda'nın merkezi olan Saray şehrine götürülüp defnedilmiş ve onun oğlu olmadığı için yerine Batu Han'ın torunu Mengü Temür tahta geçmiştir.²⁷⁹

Nogay'ın Berke Han döneminde adının zikredildiği bir olay da Memlük Sultanıyla olan yazışmada görülmesidir. Berke Han, 1262-1263 yıllarında Memlük Sultanı Baybars'a gönderdiği elçilerle İslamiyet'i kabul ettiğini belirtmiş ve gönderdiği listenin içinde Nogay'ın adı da yer almıştır.²⁸⁰ Bu listede Nogay'ın sadece ismi yer almıştır, ancak ileride Mengü Temür zamanında Nogay bizzat kendi adıyla Memlük Sultanına mektup gönderme cüretinde bulunacaktır.

1260'lı yıllardan itibaren güçlenmeye başlayan Emir Nogay, Altın Orda'nın Don Nehri'nden aşağı Tuna'ya kadar uzanan bölgelerinin efendisi olmuştur. Nogay, han olmamasına rağmen bu topraklarda öylesine kudretliydi ki adı Rus kaynaklarında "çar"²⁸¹ olarak geçmiş ve Altın Orda hanlarıyla aynı seviyede olduğundan bahsedilmiştir.²⁸² Nogay bundan sonra gözünü aşağı Tuna ve Kuzey Bulgaristan bölgesine dikmişti. Dolayısıyla Nogay'ı, Bulgar ve Bizans tarafında olmak üzere Balkan iktidar mücadelelerine sık sık katıldığını görmekteyiz.²⁸³

Nogay'ın ismi Berke Han döneminde Bizans ile olan münasebetlerde de geçmektedir. Bu dönemde Bizansla savaşlar yapılmış ve bu savaşlara da aynı şekilde Nogay kumandanlık etmiştir. Bu savaşların birisi elçilerin rehin alınması meselesinden

²⁷⁷ Veselovskiy, **Han iz Temnikov Zolotoy Ordı Nogay i Ego Vremya**, s. 5.

²⁷⁸ Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 80.

²⁷⁹ Ötemiş Hacı, **a.g.e.**, s. 45.

²⁸⁰ W.DE. Tiesenhansen, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, çev.: İ.H. İzmirli, İstanbul 1941, ss. 169-170.

²⁸¹ Çar: "Han" teriminin Rusça karşılığı. Bkz. İstvan Vasary, **Kumanlar ve Tatarlar**, çev.: A.C. Akkoyunlu, İstanbul 2008., s. 84.

²⁸² Vernatskiy, **Mongolı i Rus**, s. 118.

²⁸³ Vasary, **a.g.e.**, s. 84.

dolayı diğeri de Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'un Bizans'ta tutsak olarak tutulmasından dolayı idi.

Bizans ile ilk temas Berke Han ile Sultan Baybars arasında oluşmaya başlayan ittifak sırasında gerçekleşmiştir. Her iki devlet arasında gidip gelen elçilerle birlikte kıymetli hediyeler de gönderilmekteydi. Sultan Baybars'ın Berke'ye göndereceği elçilerin Bizans'ın elinde bulunan İstanbul'dan geçmesi gerekmekteydi. O sırada Hülâgû'nun elçileri de İstanbul'da bulunmaktaydı. Bizans İmparatoru Mikhail Paleolog, Hülâgû'nun tepkisinden korktuğu için Baybars tarafından Berke'ye gönderilen hediyeleri ve elçileri rehin almıştır. Berke Han bunu duyar duymaz Nogay'ın başında bulunduğu orduyu Bizans üzerine göndermiş, paniğe kapılan Bizans İmparatoru hemen elçileri serbest bırakmıştır. Ancak Berke Han, Bizans İmparatorunu Altın Orda Devleti'ne her yıl üç yüz atlas elbise göndermesi şartı ile affetmiştir.²⁸⁴

Emir Nogay, Berke Han döneminde 1264 yılında Bizans'a karşı yeniden sefer düzenledi. Bunun sebebi ise Bizansın elinde tutsak bulunan Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'u kurtarmaktı. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Rum asıllı karısından olan Sultan Keykâvus, 1246 yılında Selçuklu Sultanı oldu. Bu dönemde Türkiye Selçuklu Devleti'nin kontrolü İlhanlıların elindeydi. Dolayısıyla Selçuklu Sultanı ve şehzadeleri; Moğol efendileri, Selçuklu emirleri ve Bizans İmparatorunun ellerinde kukla gibi oynatılmaktaydılar. 1256 yılında Keykâvus, Baycu Nogay'a karşı mağlup olunca İznik İmparatoru II. Theodoros Laskaris'in yanına kaçmak zorunda kaldı. Bundan sonra Keykâvus ve kardeşi Rükneddin ülkeyi ikiye bölüp paylaştı. Kızılırmak'ın doğusu Rükneddin'e, batısı ise İzzeddin'e kaldı. Aradan geçen birkaç yılın ardından İzzeddin yeniden Memlûklerle temas kurmaya başlamış ve bu durum onun yeniden Moğolların hedefi olmasına sebep olmuştur.²⁸⁵ Karısı ve oğullarını yanına alan Sultan II. İzzeddin, bu sefer İmparator VIII. Mikhail Paleolog'un yanına kaçmak zorunda kalmıştı (1259-1282). Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un hem anne tarafından Bizanslı olması hem daha önce kendisine sığınan Mikhail'i oldukça iyi ağırlaması hem de onun varlığının Bizans açısından yarar sağlaması, Bizans İmparatoru

²⁸⁴ A.A. Porsin, "K Voprosu ob Uçastii Nogaya v Pohode na Konstantinopol 1965 goda", **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, S.15, 2010, ss. 34-36.

²⁸⁵ Vasary, a.g.e., ss. 85-86.

tarafından oldukça iyi karşılanmasını sağlamıştır.²⁸⁶ Ancak Hülâgû'ya yaranmaya çalışan Mikhail, Sultan II. İzzeddin'e karşı olan davranışını değiştirmiştir. Ayrıca Hülâgû'ya olan bağlılığını göstermek için de kızı Despina (Maria)'yı kıymetli hediyelerle birlikte ona göndermişti. Gelin daha yoldayken Hülâgû'nun ölüm haberi gelmiş ancak gelin yoluna devam etmiş ve yeni İlhanlı hükümdarı olan Abaka ile evlendirilmiştir. Diğer yandan Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus, Meriç Nehri ağzında bulunan Enez (Enos) kalesine hapsedildi (1262). O.Turan, Rum kaynaklarında, Bizans İmparatorunun İzzeddin'i hapsedmesinin Hülâgû'ya yaranmak amaçlı olmadığını, İzzeddin'in Bizansa karşı Altın Orda Hanı ve Bulgar kralı Konstantin'i kışkırttığını, bu sebepten dolayı Mikhail'in onu hapsedtiği ve İstanbul'da olan "Melik Konstantin" adını alan küçük oğlunu Hristiyan olarak yetiştirildiği yönünde bilgiler naklettiğini kaydetmektedir.²⁸⁷ İbn Bîbî'nin naklettiğine göre Sultan II.İzzeddin'in hususi adamları onu Bizans iktidarını ele geçirmek için kışkırtıyordu. Bu komployu İmparatora bildiren kişi ise Sultan II. İzzeddin'in papaz olan Kir Kedid adlı dayısıdır.²⁸⁸

Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un halası Berke Han'ın nikahlı eşi idi ve onu Sultan İzzeddin'i kurtarması için teşvik etti.²⁸⁹ Berke Han, Hülâgû'nun emriyle Bizans İmparatorunun yaptığı bu düşmanca davranış karşısında derhal Nogay komutasında 20 bin kişilik bir orduyu Bizans üzerine göndermiştir. Bu sefere Bulgarlar da dâhil olmuş ve Balkanlarda Bizans'a ait olan bölgeler yerle bir edilmiştir. Bizans İmparatoru ve askerleri Nogay'ın ordusuna karşı çıkmaya gitmiş, ancak Bulgar sınırında Moğolları görünce korkudan kaçıp gitmişlerdi. Bizans İmparatoru kaçıp İstanbul'a dönerken, Nogay'ın ordusu Trakya'yı yağmalamıştır.²⁹⁰

Enez Kalesi'ne ulaşan Nogay, Sultan II. İzzeddin'i tutsaklıktan kurtarmış, onu ve oğullarını alarak Berke Han'a götürmüştü. Onları oldukça sıcak karşılayan Berke

²⁸⁶ Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 156.

²⁸⁷ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken yay., İstanbul 2014, ss. 516-517.

²⁸⁸ İbn Bîbî, **a.g.e.**, s.161; Vasary, **a.g.e.**, s. 86.

²⁸⁹ Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 57.

²⁹⁰ A.A. Porsin, "Politiceskaya Deyatelnost Nogaya v Zolotoy Orde (1262-1301 godı)", **Avtoreferat Dissertatsii**, Kazan 2011, s. 3.

Han, Suğdak ve Solhad bölgelerini tımar olarak Sultan II. İzzeddin'e vermiş ayrıca onu kızı ile evlendirmiştir.²⁹¹

Görüldüğü üzere, Emir Nogay'ın Berke Han dönemindeki askeri başarıları onun Altın Orda Devleti içerisinde dikkatleri üzerine çekerek meşhur bir komutan olarak anılmasını sağlamıştır.

3.1.2. Nogay'ın Mengü Temür Han Dönemindeki Faaliyetleri

Berke Han'ın ölümünden sonra yerine onun yeğeni ve aynı zamanda Batu'nun oğlu Togan'ın ikinci oğlu olan Mengü Temür geçmişti. On üç yıl Altın Orda'nın başında bulunan bu hana sabır ve sakin anlamına gelen "Külik" lakabı verildiği de kaynaklarda geçmektedir.²⁹² Berke Han zamanında Rus knezliklerine olan baskı Mengü Temür zamanında azalmış ve Emir Nogay da bu dönem gücünü arttırma imkânı bulmuştur. Berke Han zamanında kazandığı zaferlerle adından söz ettiren Nogay, Mengü Temür zamanında güç kazanmış ve Tuda Mengü zamanında açıkça Altın Orda tahtına ortak olmuştur. Bilhassa bu dönemden itibaren Rus yıllıklarında "çar" olarak geçmeye başlamıştır.²⁹³

Mengü Temür döneminde Nogay'la alakalı gerçekleşen önemli olaylardan birisi de Altın Orda ile İlhanlı Devleti arasında yapılan barış sonrasında ortaya çıkmıştır. Araştırmalardan elde ettiğimiz bilgiler 1269 yılında Talas'ta bir kurultay düzenlendiği ve bu kurultayda Altın Orda ve Çağatay Hanlığı arasında barış yapıldığı 1270 yılında ise Altın Orda ile İlhanlı Devleti arasında barış yapıldığını kaydetmektedir. Bu olaydan sonra ise 1270 yılında Nogay, Altın Orda Devleti'nde beylerbeyi rütbesine yükselmiştir.²⁹⁴ Bu bağlamda Nogay, devlet içindeki bütün askeri işleri eline almış oluyordu. Artık devletin ordusu onun emri altındaydı. Kafkaslarda Altın Orda Devleti ordularına komutanlık eden Nogay, beylerbeyi olduktan sonra batıya yönelmiş, Bizans ve Bulgarlar üzerinde de etkili olmaya başlamıştır.

²⁹¹ Turan, **a.g.e.**, s. 518.

²⁹² V.G. Vovina, A.A. Kojanov, T.V. Nikulina, **İstoriya Zolotoy Ordu: Sbornik Materialov**, San Petersburg 2003, s. 65.

²⁹³ Porsin, "Politiçeskaya Deyatelnost Nogaya v Zolotoy Orde (1262-1301 godı)", s. 3.

²⁹⁴ Porsin, "Politiçeskaya Deyatelnost Nogaya v Zolotoy Orde (1262-1301 godı)", s.9; Vernatskiy, **Mongolı i Rus**, s. 172.

Doğu Avrupa’da Bulgar topraklarının efendisi olan Nogay, artık istediği zaman Bulgar çarlarını tahtan indirip tahta oturtmaya başlamıştı.²⁹⁵ Ayrıca Bulgarlarla Bizans arasındaki sorunları da Nogay çözmekte idi. 1272-1273 yıllarında Bizans ile Bulgarlar arasındaki ilişkiler gerilmiş, Bulgar çarı Konstantin, Bizans üzerine yürüme kararı almıştı. Bu durumda Bizans imparatoru VIII. Mikhael ise Nogay’la bağlantı kurarak bir anlaşma imzalamış ve gayrimeşru kızı Euphrosyne’i de Nogay ile evlendirerek bu anlaşmayı pekiştirmiştir. Nogay ise yeni akrabalarına yardım ederek, Bulgar çarı Konstantin’in Bizans üzerine yapacağı seferi durdurmuştur.²⁹⁶ Ancak onun Bizansla yaptığı anlaşmanın içeriği bilinmemektedir. Görüldüğü gibi bu dönemde Nogay’ın hem Bulgarlar üzerinde hem de Bizans üzerinde büyük bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Nogay’ın Bulgarlar ve Bizans üzerindeki yaptırım gücü bir başka olayda da kendini göstermiştir. 1277 yılında Bulgar çarlığında İvaylo adında bir çoban Bulgarları, Moğol tahakkümünden kurtarıp bağımsızlığa kavuşturmak için ayaklanmıştı. Bulgar çarı Konstantin ise buna karşı çıkmış ve sonuçta iki taraf arasında bir meydan savaşı gerçekleşmiş ve bu savaşta Bulgar çarı Konstantin ölmüştür. İvaylo, Konstantin’in karısı Mariya’yı da kendisine eş olarak aldı ve tahta çıktı. Ancak Bizans imparatoru VIII. Mikhael, İvaylo’ya savaş açtı ve onu yendi ardından Terter adında birisini Bulgar tahtına çıkarmak istedi. İvaylo ise bu durumda çare olarak Nogay’a başvurdu, ancak Nogay onu öldürttü.²⁹⁷ Ardından 1280 yılında Bizans İmparatoru’nun tahta çıkarmak istediği Terteri de saf dışı bırakarak Smileç adında bir Bulgar beyini tahta oturttu.²⁹⁸ Böylece Nogay, Bizans ve Bulgarlar üzerinde tekrar söz sahibi olmuş ve meseleleri kendi hükmü doğrultusunda çözmüştür.

Nogay’la ilgili bir başka faaliyet de mektup ve elçilik meselesidir. Berke Han döneminde Berke’nin gönderdiği mektup vasıtasıyla adından söz ettiren Nogay’ın Memlük Sultanına gönderdiği mektup Mengü Temür zamanındadır. Nogay’ın adından

---

²⁹⁵ Enis Güney, “Nogayların Tarih Sahnesine Çıkışı ve Emir Nogay”, **Nogay Türkleri Bülteni**, S.2, Haziran 2016, ss. 34-35.

²⁹⁶ A.A. Porsin, “Politika Zolotoy Ordı v Vostoçnoy i Yujnoy Yevrope v 50-70 godah XIII veka”, **Zolotordinskaya Tsivilizatsiya**, c.3, Kazan 2010, s.163; Porsin, “Politiçeskaya Deyatelnost Nogaya...”, s. 10.

²⁹⁷ Porsin, “Politika Zolotoy Ordı v Vostoçnoy i Yujnoy Yevrope...”, s. 163; Porsin, “Politiçeskaya Deyatelnost Nogaya...”, s. 10.

²⁹⁸ Güney, “Nogayların Tarih Sahnesine Çıkışı ve Emir Nogay”, ss. 34-35.

bahsedilmesine ve hatta han gibi davranılmasına sebep olan faaliyetlerden birisi olarak onun Memlük Sultanına elçilik heyeti ve bu heyetle birlikte bir mektup göndermesini sayabiliriz. Bu elçilik ve yazışma kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir.

Emir Nogay, 1270/1271 yıllarında Memlük Sultanı Baybars'ın Berke Han'a sadık olan evladından kimlerin İslamiyet'i seçtiğini öğrenmek istediğini haber alınca kendisi bizzat Sultana mektup yazıp göndermiştir. Nogay'ın Müslüman olduğu Memlük Sultanı'na yazmış olduğu bu mektuptan anlaşılmaktadır, bundan başka araştırmalarda onun Müslümanlığı ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Emir Nogay bu mektubunda “*Allah'a ve Peygamberine inandığına ve Berke Han'ın izinden gittiğine, kafirlere karşı mücadelede daima Memlük Sultanının yanında olacağını*” yazmış, ayrıca Memlük Sultanına “*Biz senin elin ve parmakların gibiyiz, sana uygun olana biz de uyarız, karşı gelene biz de karşı geliriz*” demiştir ve bundan sonra da devamlı haberleşmek istediğini yazmıştır. Aynı yıl içinde Sultan Baybars'dan de Nogay'a cevap gelmiş ve Sultan mektubunda Nogay'a kalben şükranlarını sunmuştur.²⁹⁹ Nogay'ın Memlük Sultanına mektup göndermesi bazı kaynaklarda, onun bağımsız hareket etmeye başladığı yönünde değerlendirilmiş, onun han kadar kuvvetli olduğu düşünülmüştür. Bir emirin, hanın buyruğu ve izni olmaksızın başka bir devletle yazışması, başka bir devlete elçilik heyeti göndermesi sıra dışı bir olay olarak değerlendirilmiştir.³⁰⁰ Mengü Temür'den ayrı olarak elçilik heyeti göndermesi ve dış devletle yazışma yürütmesi onun vazifesinin ve görevinin üstünde bir davranış sergilediği ve konumunu aşan meselelerle uğraştığını göstermektedir.

Mengü Temür dönemindeki Nogay'ın faaliyetlerine baktığımızda genellikle dış devletlerle veya Bulgarlar gibi vassal devletlerle olan ilişkiler göze çarpmaktadır. Bir taraftan Memlüklerle yazışması, diğer taraftan Bizans ve Bulgarlar arasındaki ilişkileri düzenlemesi ve bütün bunları kendi hükmü doğrultusunda yapması onun bir emir veya beylerbeyinin görev ve yetkileri ötesinde işler yaptığını göstermektedir.

²⁹⁹ Tiesenhause, a.g.e., ss. 169-170.

³⁰⁰ N. Poppe, “Zoloordinskaya Rukopis na Bereste”, *Sovetskoye Vostokovedeniye*, c.2, 1941, s. 30.

3.1.3. Nogay'ın Tuda Mengü Han Dönemindeki Faaliyetleri

Tuda Mengü Han olduğu zaman Büyük Rus Knezi Dmitriy Alekseyeviç haricinde tüm Rus Knezleri ondan yarlık almak için saraya geldiler. Onun bu davranışı ve Novgorod bölgesine devamlı yaptığı tecavüzlerden dolayı Tuda Mengü, Vladimir Knezliği tahtına onun kardeşi Andrey'i oturttu. Dmitriy buna karşı çıkınca Han da onun üzerine askerlerini gönderdi. Altın Orda askerleri karşısında fazla dayanamayan Dmitriy ve yandaşları Knezlik tahtını Andrey'e bırakıp şehri terkettiler. Bu durumu kabullenmeyen ve Tuda Mengü ile Nogay'ın arasındaki çekişmeyi fırsat bilen Dmitriy, bu durum için Nogay'dan yardım istedi. Tuda Mengü'nün kendisinden habersiz hareket etmesine sinirlenen Nogay ise Dmitriy'e Vladimir Knezliği'nden yarlık vererek, beraberinde büyük bir ordu ile onu oraya sevk etti. Andrey ise Han'dan yardım gelmeyince tahtı bırakmak zorunda kalmıştır. Görüldüğü gibi Nogay ve Tuda Mengü arasındaki fikir ayrılıkları ve çekişmeler Rus Knezliklerine hareket alanını genişletme imkânı sunmuştur.³⁰¹

1283 yılında Müslüman olan Tuda Mengü, bir taraftan Müslüman olduğu bilinen İlhanlı Sultanı Ahmed Teküder ile ikili ilişkileri geliştirmeye başlamış, diğer taraftan ise Memlüklerle ilişkileri iyice arttırmıştı.³⁰² Bu ilişkiler neticesinde olacak ki, Memlük Sultanı, Altın Orda Devletinde ileri gelenlerden 16 kişiye değerli hediyelerin bulunduğu birer paket göndermiştir. Bu hediye gönderilenler arasında Emir Nogay da bulunmaktaydı.³⁰³

Tuda Mengü, 1285 yılında içlerinde Nogay'ın da bulunduğu bir komisyonla Macaristan üzerine sefere çıkma kararı aldı. Ancak Karpat Dağlarını aşarken Nogay üzerine aldığı sorumluluğu yerine getirmedi ve ordunun düzenini bozdu. Bundan dolayı orduda büyük kayıplar yaşandı. Bu olaydan sonra tahta Tuda Mengü yerine Tula Buka çıktı.³⁰⁴ Tuda Mengü zaten dini hayata dalmış ve artık devlet işlerinden elini çekmeye başlamıştı. R. Grousset'in Nuveyri'den naklen "*yanında daima şeyhleri ve dervişleri*

³⁰¹ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, s. 84-85.

³⁰² Porsin, "*Politiçeskaya Deyatelnost Nogaya...*", s. 11.

³⁰³ Vovina, Kojanov, Nikulina, *İstoriya Zolotoy Ordu*, s. 68.

³⁰⁴ Porsin, "*Politiçeskaya Deyatelnost Nogaya...*", s. 11.

bulunduran” han diye bahsettiği Tuda Mengü, dünya işlerini bırakmaya karar vermiş ve tahtını Tula Buka’ya devretmişti.³⁰⁵

3.1.4. Nogay’ın Tula Buka Dönemindeki Faaliyetleri

Bu dönemde tahtta Tula Buka vardı ancak devletin bütün kontrolü Emir Nogay’ın elindeydi. Öyle ki, Kırım misyonerliğinin şefi Fransisken rahibi Ladislas, rahiplerden Moise’nin 1287 yılında Altın Orda’dan bahsettiği seyahat raporunda, Emir Nogay’ın Tula Buka’yla aynı seviyede ve ortak hükümdar olduğundan bahsedilmiştir.³⁰⁶ Aynı ifadeyi Tula Buka zamanında Altın Orda’yı ziyaret eden Marco Polo da seyahatnamesinde kullanmıştır.³⁰⁷ Aslında Tula Buka ile Nogay arasındaki ilk çekişme yukarıda kaydettiğimiz Macaristan seferi esnasında meydana gelmiştir. Bu seferde Karpat Dağları’nda kışın bastırması ile kar bataklıklarında sıkışan Tula Buka çok zor durumda kalmış ve askerleri ile yanlarında bulunan hayvanlarının çoğu helak olmuş, Tula Buka ise canını zor kurtarmıştı. Tula Buka bu olaydan dolayı yanlarından ayrılıp kışlaklara giden Nogay’ı suçlamış ve içten içe Nogay’a karşı nefret duymaya başlamıştı.³⁰⁸

Nogay ile Tula Buka arasındaki bir başka çekişme de 1287-1288 yıllarında düzenlenen Polonya Seferi sırasında olmuştur. Polonya Seferinde Nogay’ın açıkça yaptığı sabote faaliyetleri artık ikisi arasındaki durumu iyice germeye başlamıştır.³⁰⁹

Emir Nogay ve Tula Buka arasındaki diğer bir mesele ise Rus knezlikleri ile ilgili ikili çatışmadır. Kurs şehrine baskak olarak Altın Orda Devleti’nden Ahmet Baskak gönderilmiş ancak Rus yöneticileri ondan şikayetçi olmuş Han da bu şikayetler üzerine onu cezalandırmaya karar vererek ona ait tüm şehirlerin tahrip edilmesini emretmişti. Şehirlerinin yakılıp yıkılması üzerine Ahmet Baskak da Nogay’a başvurup Rusları ona şikâyet etmiştir. Nogay, Ahmed Baskak’a ordusunu verip Rus knezlerinin

³⁰⁵ Grousset, *a.g.e.*, s. 400.

³⁰⁶ Grousset, *a.g.e.*, s. 400.

³⁰⁷ Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK yay., Ankara 2013, s. 154.

³⁰⁸ Vovina, Kojanov, Nikulina, *İstoriya Zolotoy Ordu*, ss. 68-69.

³⁰⁹ A.A. Porsin, “Zagovor Nogaya Protiv Tula-Bugi v Kontekste Epidemiologičeskiy Situatsii v Zolotoy Orde Posledney Četverti XIII veka”, *Epidemii i Katakliizm v Zolotoy Orde i na Sopredelnih Territoriyah (XIII-XVI vv.)*, Kazan 2018, ss. 63-74; Porsin, “*Političeskaya Deyatelnost Nogaya...*”, s. 11.

üzerine gönderdi ve knezler kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Nogay ve Tula Buka anlaşmaya varmaya çalışsa da olay çözülmedi ve ikisinin arası tamamen bozuldu. Artık Nogay'ın gücünün farkında olan Tula Buka ondan kurtulmanın çaresini aramaya çalıştı.³¹⁰ Tula Buka, Emir Nogay'a dostça bir buluşma teklif ederek onu tuzağına düşürmek istemiştir. Fakat oldukça zeki ve kurnaz olan Nogay onun bu niyetini sezerek ona karşı aynı tuzağı planlamıştır. Bunun için Tula Buka'nın annesine mektup yazarak Tula Buka ile onun gibi genç ve tecrübesiz bir hana öğütler vermek için görüşmek istediğini belirtmiş annesi de buna oğlunu ikna edip görüşmeyi kabul etmiştir. Nogay, Tula Buka'nın yanına gelmiş ve konuşma sırasında han, Nogay'ın askerleri tarafından yakalanarak atın üstüne bağlı bir şekilde Tokta Han'a teslim edilmiştir.³¹¹ Nogay'ın kışkırtmaları sonucunda Tula Buka'yı idam ettiren Tokta Altın Orda tahtının yeni hanı bir nevi Nogay'ın yeni kuklası olmuştur.

Tuda Mengü zamanında güçlenmeye başlayan Emir Nogay'ın Tula Buka zamanında artık Altın Orda Devleti'ndeki istediğini tahttan indirip istediğini tahta oturtacak kadar güç sahibi olduğu açıkça görülmektedir.

3.1.5. Nogay'ın Tokta Han Dönemindeki Faaliyetleri

Tula Buka'nın ortadan kaldırılmasından sonra 1291 yılında tahta Tokta geçmiştir. Tokta Han'ın tahta oturması tamamen Nogay'ın faaliyetleri sonucunda gerçekleşmiş, Tokta'yı tahta çıkaran bizzat Nogay'ın kendisi olmuştur.³¹² Bu durum gösteriyor ki, artık Nogay, bir hanı tahttan indirip, başka bir hanı tahta çıkaracak kadar güç ve kudret kazanmış, iktidarı tamamen ele geçirmiştir. A.Yu. Yakubovskiy Rükneddin Baybars'a atıfta bulunarak "*Nogay uzun süre memlekette hâkim kesilmişti. Berke ailesini tahakkümü altında tutmuş, hanlardan hoşnut olmadığını tahtından indirmiş, dilediğini tahta çıkarmıştı.*"³¹³

³¹⁰ Özcan, a.g.e., ss. 278-282.

³¹¹ Porsin, "Zagovor Nogaya Protiv Tula-Bugi...", s.63-74; Vovina, Kojanov, Nikulina, **İstoriya Zolotoy Ordi**, ss.69-70; Tiesenhausen, a.g.e., ss. 189-190.

³¹² Porsin, "Nogay i Yego Rol v Politiçeskoj Jizni Zolotoy Ordi v 90-e Godı XIII veka", ss.30-31; Vovina, Kojanov, Nikulina, **İstoriya Zolotoy Ordi**, s. 70.

³¹³ Yakubovskiy, a.g.e., s. 48.

Tokta Han dönemi, Nogay'ın faaliyetlerini genişlettiği siyasi alanda etkilerinin arttığı ayrıca Kırım'ın Nogay'a hediye edildiği bir dönem olmuştur.³¹⁴ Nogay, kendisinin tahta çıkardığı Tokta Han döneminde etkili ve baskın faaliyetler sürdürmeye devam etmiştir. Tokta Han bu durumun farkındaydı ve bu durumdan rahatsızdı fakat Nogay'ı etkisiz hale getirecek güce sahip olma zamanını bekliyordu. Tokta Han, Nogay'ın tüm isteklerini yerine getiriyordu, hatta onun kendisi için tehlikeli gördüğü Altın Orda beylerinin çoğunun öldürülmesi talebini dahi kabul ederek hepsini öldürmüştür.³¹⁵ Bu olay Tokta Han'ın tahta çıkışının ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Nogay, karısı Baylak Hatun'u Tokta Han'a göndermiştir. Tokta Han tarafından izzet ve ikramla karşılanan Baylak Hatun'a ziyaret sebebi sorulduğunda Nogay'ın "*Tokta Han'ın hanlık yolunda biraz diken kalmıştır, Tokta Han onları temizlesin*" dediğini hana iletmiştir. Bu dikenlerden kasıt ise Tula Buka'ya sadık kalarak Nogay'a karşı cephe alan, M. Kafalı'nın isimlerini saydığı 22 adet bey idi. Bu beyler Tokta Han tarafından öldürülünce Baylak Hatun da Nogay'ın yanına dönmüştür.³¹⁶

Nogay'ın bu dönemdeki faaliyetlerinden birisi Bulgarlar üzerinedir. Nogay, 1292 yılında Bulgarlar üzerine bir sefere çıkmıştır. Bu sefer sonucunda Bulgarları tamamen kendisine bağlamış ve artık Bulgarların mutlak hâkimi olmuştur. 1294 yılında ise Sırbistan'a bir sefer düzenlemiştir. Sırlar üzerine düzenlediği seferde orduyu bizzat kendisi kumanda etmiştir. Bu seferde yenilgiye uğrayan ve zor durumda kalan Sırp Çarı Milutin, Nogay'la anlaşma yoluna gitmiştir. Sonunda Nogay'ın vassalı olmayı kabul etmiş ve oğlu Stefan'ı da bir grup soyluyla birlikte Nogay'ın askeri hizmetine vermiştir.³¹⁷

Tokta ile Nogay arasında ilk sorun Rus knezlikleri ile ilgili olmuş ve Tokta bu çekişme sonunda Nogay'ın knezlikler üzerindeki etkisine son vermiştir. Bu olaydan sonra ikisinin birbirine duyduğu kin ve öfke gün yüzüne çıkmıştır. İkisini tamamen karşı karşıya getiren olay ise Mengü Temür'ün karısı Çiçek'in Nogay tarafından öldürülmesidir. Çiçek Hatun Tokta Han'ın üvey annesiydi ve eşi zamanında devlet

³¹⁴ Porsin, "Nogay i Yego Rol v Politiçeskoj Jizni Zolotoj Ordı v 90-e Godı XIII veka", s. 31.

³¹⁵ Yakubovskiy, a.g.e., ss. 47-48.

³¹⁶ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, ss. 66-67.

³¹⁷ Porsin, "Nogay i Yego Rol v Politiçeskoj Jizni Zolotoj Ordı v 90-e Godı XIII veka", s. 31.

işlerinde oldukça aktif rol oynadığı için Nogay'a rakip olarak gösterilmişti. Bu durumu hazmedemeyen Nogay ise 1294 yılında Çiçek Hatun'u boğdurtmuştur.³¹⁸ Bu durum Tokta Han'ın tepkisini çekmiştir. Hem Çiçek Hatun'un öldürülmesi hem de Nogay ve oğullarının sürekli Tokta Han üzerinde baskı uygulamaları artık Tokta'nın canını sıkıyordu. Artık baskıdan bunalan Tokta Han ile Nogay'ın arası 1297-1298 yıllarında gerçekleşen bir hadiseden dolayı iyice açıldı. Bu yıllarda Tokta Han'ın yanından kaçan bazı emirler Nogay'a sığındı. Tokta bunları geri istedi fakat Nogay, bu emirleri geri vermediği gibi onlara iyi davranarak birer de yurt vermişti. Bunun üzerine Tokta, bir elçi göndererek Nogay'a "bir avuç toprak, bir sapan ve bir ok" gönderdi. Bunun anlamı "gökyüzüne çıksanız bu ok ile sizi indiririm, yeraltına girseniz bu sapanla çıkarırım, toprak da sizi kurtaramaz" demek oluyordu. Nogay ise bunun karşılığında elçiye "Git hanına söyle atlarımızı Ten nehrinden sulamak istiyoruz." demiştir. Tokta cevabı alır almaz hemen ordusunu toplayıp harekete geçmiştir ancak Nogay ve oğulları da karşı harekete geçtiler. Neticede yapılan savaşta Tokta Han yenildi. Nogay ise çevre bölgeleri yağmaladı. Nogay, artık iyice ön plana çıkmış ve beyler üzerindeki baskılarını arttırmıştır. Nogay'ın oğullarının baskısından bunalan bazı beyler Tokta Han'a sığınmak üzere yola çıktılar. Bunlardan Abacı ve Karaçin, Nogay'ın oğulları tarafından tuzaga düşürülerek öldürüldüler. 1299-1300 yıllarında ise Nogay'a kırılan Maci, Sadan, Utraç, Akboğa ve Tayta mahiyetlerindeki 30 bin atlıyla birlikte Tokta Han'a katıldılar. Kuvvetlenen Tokta Han, Nogay'a karşı harekete geçti. Yapılan savaşta Nogay yenilgiye uğradı ve Tokta mahiyetindeki bir Rus askerine esir düştü. Rus asker mükafatlandırılacağı düşüncesi ile Nogay'ın ona beni öldürme Tokta'ya götür demesine rağmen, onun başını keserek hana götürmüştür (1300). Nogay'ın kesik başını gören Tokta Han "halktan birinin Han'ı öldürme hakkı yoktur" diyerek Rus askerini derhal öldürtme emri vermiştir.³¹⁹

Nogay'ın ölümünden sonra oğulları Çaka ve Taka, Tokta Han'dan kaçıp yurtlarına dönmüştür. İki kardeş arasında iktidar kavgası yaşanmış ve babasının makamını Çaka alırken Taka da ona muhalefet etmiştir. Öyle ki Taka ağabeyine karşı Tokta Han'ın yanında yer almak istemiş ancak durumu erken farkedilen Çaka onu

³¹⁸ Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, ss. 87-88.

³¹⁹ Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, ss. 68-69.

öldürmüştür. Bu cinayetten sonra Çaka'nın kız kardeşi Tuğluca ve kocası Taz ona karşı savaş açmıştır. Buna Nogay'ın kumandanlarından Tunguz da dâhil olmuştur. Ancak onlar Çaka'ya karşı yenilmiş ve Tokta Han'dan yardım istemişlerdir. Tokta Han'ın ordusuna karşı direnemeyen Çaka, Bulgaristan'a kaçmıştır. Ancak Tokta Han'dan çekinen Bulgar Çarı, Çaka'nın hayatına Tırnova'da son vermiştir.³²⁰

Berke Han döneminde, 1262 yılındaki Hülâgû'ya karşı yapılan savaşta adı duyulmaya ve ön plana çıkmaya başlayan Nogay, 1300 yılında Tokta Han ile yaptığı savaşta yenilerek hayatını kaybetmiştir. Görüldüğü üzere yaklaşık 40 yıl Altın Orda hayatında etkili ve aktif bir rol oynamıştır. Devlet idaresinde söz sahibi ve hükmü geçen birisi olmakla kalmamış, hanları baskı altında tutmuş ve hatta birisini tahttan indirip diğerini tahta çıkarmak vasıtasıyla han değişikliği bile yapmıştır. Nogay, sadece ülke içinde değil ülke sınırları dışında da çok etkili olmuştur. Rus knezleri üzerinde baskı kurmuş, Bizans imparatoruna emirler göndererek istediğini yaptırmış ve hatta evlilik yoluyla akrabalık kurmuş, Bulgarları tamamen kendine vassal hale getirmiş, Sırları kendine tabi kılmıştır. Ülke içinde ve dışında şan ve şöhrat kazanarak oldukça tanınan bir sima haline gelmiştir. 1300 yılında öldürülene kadar yaklaşık 40 yıl boyunca bir han gibi yaşamış ve hükmetmiştir. O öldükten sonra oğulları bir arada tutunamamışlar ve zamanla dağılıp gitmişler, yok olmuşlardır.

3.2. Emir Edigü'nün Altın Orda Üzerindeki Etkisi

Edigü'nün 1350'li yıllarda Aral çevresinde doğduğu tahmin edilmektedir. Edigü'nün babası emir Baltıçak, Urus Han ve Urus Han'ın oğlu Timur Melik dönemlerinde bir bey idi. Edigü ise Toktamış'ın sol kanat beyi idi. Onun ailesinin Mangıt boyuna mensup olduğu hakkında bilgiler yer almaktadır.³²¹

Emir Edigü, Altın Orda Devleti'nde Nogay'dan sonra iktidarı elinde tutan bir Mangıt-Nogay beyi idi. Nogay ve Edigü arasında Altın Orda iktidarında etkili olmuş başka beyler ve emirler de mevcuttur, ancak bizim konumuz Nogay-Mangıt boyuna

³²⁰ Derya Derin Paşaoğlu, **Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskanları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, ss. 16-17.

³²¹ İskander İzmaylov, "İdegey i Yego Vremya", **İstoriya Tatar s Drevneysh Vremen**, c.3, Kazan 2009, s. 713.

mensup beyler ve emirlerle alakalıdır. Bundan dolayı Nogay ve Edigü arasındaki beyler konumuz dışında kalacaktır. Nogay'dan sonra Altın Orda iktidarında etkili olmuş Nogay-Mangıt boyuna mensup bir emir olarak ise Edigü sayılmaktadır. O da aynı Nogay gibi Altın Orda'da söz sahibi, etkili bir emir idi. Altın Orda tahtındaki hanları baskı altında tutmuş, han değişikliği yapabilecek kadar güç ve kudret kazanmıştı. Emirliği, Nogay kadar uzun sürmemiş olsa da 25 yıl kadar bir süre içinde Altın Orda tahtını elinde tutabilmiş, birkaç han değişikliği yapmada muvaffak olmuştur. Altın Orda'nın XIV.-XV. yüzyıl siyasi hayatında büyük rol oynamıştır.

Emir Edigü, Mangıt lideri Kutlu Kıya Bey'in oğludur. Onun ömrü kahramanlıklarla ve maceralarla geçmiştir, özellikle Ruslarla yaptığı muharebelerde hem Nogay boyları arasında hem de Karadeniz'in kuzeyinde ve İtil boyundaki boylar arasında destanlara konu olmuş şahsiyeti ile bilinen bir Altın Orda emiridir. Emir Edigü'nün soyu, Hz. Ebubekir'in oğlu Muhammed'e ve Baba Tukles'e³²² dayanmaktadır. Edigü'nün soyunu Hz. Ebubekir'e dayandıran kaynaklarda şecereler farklılık gösterse de Baba Tukles'den Edigü'ye kadar olan nesilde görüşleri ortaktır. Baba Tukles neslinden olmasından dolayı Emir Edigü, hanlık içerisinde ve toplum nazarında saygın bir statüye sahipti.³²³ İbn Arabşah; *“Edigü, buğday renkli, hafifçe esmer, orta boylu ve sağlam bünyeliydi. Cesur ve heybetliydi; cömertti ve tebessüm çehresine yakışırdı. Görüş ve düşünceleriyle diğer insanlardan farklıydı. Alimlere ve faziletli kişilere himmet eder, takvadar ve fakirlere yakınlık gösterir, onlarla şakalaşır, şirin sözler söylerdi. Orucu hakkıyla tutar, şeriatı gözetir ve gecelerini ibadetle geçirirdi. İki kitabı (Kur'an'ı) ve Hz. Peygamber'in sünneti ile alimlerin sözlerini kendisi ile Tanrı arasında köprü yapardı.”*³²⁴ diyerek Edigü'nün hem fiziksel görünüşü hem de takva ehli bir Müslüman olduğu yönünde bilgiler verir.

³²² Baba Tukles, Altın Orda Hanı olan Özbek Han'ı İslamiyet'e davet etmek için Deşt-i Kıpçak bölgesine gelen dört ulemadan birisidir. Özbek Han'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle buraya yerleşip dini eğitimler vermişler ve Şeyh Baba Tukles nesli emirlik makamında devam etmiştir. Bkz. Derya Derin Paşaoğlu, “Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusu'ndaki Yeri”, **Krımskoye İstoriçeskoye Obozreniye**, S.1, Kazan, Bahçesaray 2016, s. 30.

³²³ Paşaoğlu, “Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...”, ss. 29-30.

³²⁴ İbn Arabşah, **Acâibu'l Makdûr**, çev.: A. Batur, Selenge yay., İstanbul 2012, s. 151.

3.2.1. Edigü'nün Toktamış Han Dönemindeki Faaliyetleri

Edigü'nün ortaya çıktığı ve şan-şöhret kazanmaya başladığı dönem Toktamış Han zamanına denk gelmektedir. Çünkü kaynaklarda da ilk defa Toktamış Han zamanında zikredilmektedir.³²⁵

Toktamış Han tahta çıktığında, Edigü 18 yaşında idi ve han hizmetinde görev almaktaydı. Ancak Hz. Ebubekir soyundan geldiği için bu görevde olmaktan (gulam mesabesinde olmaktan) ar eden Edigü, bozkıra çıkıp ve çevrede yıldı sürmüşse de her kaçışında yakalanıp hanın dergâhına getirilip, hapsedilmiştir. Edigü'nün amcası Eseney Bey ise bu dönemde Emir Rektemür'ün arkadaşı ve yakın dostuydu. Bundan dolayı Emir Rektemür, Edigü'nün bağışlanması konusunu handan rica edip, Edigü'yü himayesine almıştır. Ancak Edigü bir süre sonra tekrar bozkıra çıkmış ve yine yakalanınca katline karar kılınmıştır. Bunun üzerine Edigü, nökerlerini yanına alarak Timur'a sığınmıştır (1391). Diğer taraftan Timur, İran, Maveraünnehir ve Türkistan'ı ele geçirmişti, bunun üzerine Toktamış'ın çevresindekiler de bu toprakların yeniden alınması konusunda Toktamış'a tavsiyelerde bulunmaktaydılar. Timur, Edigü rehberliğinde Aladağ üzerinden Harezm'e girmiş ve Toktamış üzerine harekete geçmiştir. Edigü, Harezm'de yeğeni, Şiban neslinden Melik Timur oğlu Kutluk Temür Oğlan ile kardeşi Künçek Oğlan'ı bulup Timur'a getirmiştir. Timur, Deşt-i Kıpçak içlerine çekerek Timur ordularını perişan etmek isteyen Toktamış'ı üç ay boyunca takip etmiş ve sonunda iki ordu karşılaşmıştır.³²⁶ Timur'un ordusunun başında bulunan Edigü ve Timur Kutluk, Toktamış'ın ordusunu bozguna uğratarak büyük bir başarı sağlamışlardır. Timur, Edigü'yü, Timur-Kutluk'u ve Künçek Oğlan'ı dağılan boyları ve askerleri toplamaları için göndermişse de sadece Künçek Oğlan Emir Timur'a geri dönmüştür.³²⁷ Timur'un dönmesinden sonra aralarında anlaşan Edigü ve Timur-Kutluk, Timur safına geri dönmeyerek Yayık ırmağına doğru gittiler. Timur, onları durdurmak istemiş ancak engel olamamıştır. Edigü, bu bölgede Timur-Kutluk'u han ilan etti ve kendisi de bey oldu. Toktamış ise bu durum karşısında onlarla mücadele yolunu

³²⁵ Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...", ss. 29-30.

³²⁶ Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...", ss. 31-32.

³²⁷ Yu.V. Seleznev, "Politik i Polkovodets Zolotoy Ordı Emir İdigu (İstoriçesky Portret)", **Novik**, S.4, Voronej 2001, s. 46.

seçti.³²⁸ Ancak Edigü ve Timur-Kutluk ile olan mücadeleler sırasında Toktamış'ın atı yardan uçtu ve öldü.³²⁹ Toktamış bu mücadelede, Edigü ve Timur-Kutluk ile savaşmak için Litvanya kralından yardım istemişti. Litvanya askerleri ve Toktamış'ın askerleri Edigü ve Kutluk-Timur üzerine yürüdüler ve ilk başlarda başarılı oldular. Daha sonra Edigü, kuvvetlerini toplayarak Litvanya askerlerine saldırdı ve onları perişan etti. Toktamış'ın Edigü ve Timur-Kutluk'u saf dışı bırakmak için verdiği bu mücadelede 15 defa sefer düzenlediği ancak başarılı olamadığı kayıtlarda geçmektedir.³³⁰

3.2.2. Edigü'nün Timur-Kutluk Han Dönemindeki Faaliyetleri

Edigü'nün, Timur'dan ayrıldıktan sonra daha Toktamış Han hayatta iken bulunduğu bölgede Timur-Kutluk'u han ilân ettiğini yukarıda söylemiştik. Toktamış öldükten sonra ise Timur-Kutluk'u hanlık makamına oturtmuş, kendisi de beylerbeyi olmuştu.

Timur-Kutluk tahta oturduktan sonra Altın Orda iktidarında bir bütünlük oluşmuş, artık tek bir han devlete hükmetmeye başlamıştır. Edigü ise bu dönemde altın çağını yaşamaya başlamış ve artık tahta gelecek hanları kendisi belirlediği gibi tahta gelen hanları da elinde oynatmaya başlamıştır.³³¹ Timur-Kutluk 6 yıl hükümdarlık yaptıktan sonra ölmüş ve onun vasiyeti üzerine kardeşi Şadıbek, Edigü tarafından tahta oturtulmuştur.³³² Böylece Timur-Kutluk'tan sonra Şadıbek de Edigü aracılığı ile tahtı elde etmiştir.

3.2.3. Edigü'nün Şadıbek Han Dönemindeki Faaliyetleri

Timur Kutluk'un ölümünden sonra onun vasiyeti üzerine kardeşi Şadıbek, Edigü tarafından tahta çıkarıldı ancak yönetim Edigü'nün elindeydi. Şadıbek döneminde Edigü, Cengiz yasası olan Yasak'a birtakım eklemeler yaptı; vergi sistemini değiştirip

³²⁸ İbn Arabşah, **a.g.e.**, ss. 143-145.

³²⁹ Vovina, Kojanov, Nikulina, **İstoriya Zolotoy Ordı**, s. 76.

³³⁰ İzmaylov, "İdegey i Yego Vremya", s.716; Seleznev, "Politik i Polkovodets Zolotoy Ordı Emir İdigu", ss. 47-48.

³³¹ İzmaylov, "İdegey i Yego Vremya", s. 716.

³³² Vovina, Kojanov, Nikulina, **İstoriya Zolotoy Ordı**, s. 77.

düzen ve disiplini yeniden tesis etti.³³³ Ayrıca Edigü, Türk nüfusunun azalmasını engellemek amacıyla olacak ki, eskiden beri devam eden Mısır'a köle ticaretini de yasakladı.³³⁴ Diğer taraftan Şadıbek, Edigü'nün faaliyetlerinden rahatsız idi ve gizlice onu ortadan kaldırmak istiyordu. Mısır'la ticaret yapan tacirlerin desteğini de alarak Edigü'ye karşı çıktı fakat Edigü bunu öğrendiği için başarılı olamadı. Şadıbek ise Derbend tarafına kaçarak Emir Şeyh İbrahim'e sığındı, Edigü ise Şeyh İbrahim'e elçi göndererek Şadıbek'in iade edilmesini iletmişse de Şadıbek geri dönmemiş ve bir süre sonra burada ölmüştür.³³⁵ A.Yu. Yakubovskiy, Şadıbek'in Edigü'yü ortadan kaldırmak için Ruslarla anlaşacağını kaydeder. Ona göre Şadıbek'e yardım için Tver prensi Volga Nehri üzerinden gemilerle gelmiş fakat Edigü bunlara galip gelmiştir. Bunun üzerine Şadıbek de Derbend'e kaçmış ve orada ölmüştür.³³⁶ Seleznev ise bu olay hakkında; *"Şadıbek'in 1406 yılında Litvanya'ya sefer düzenlemek için Moskova'dan yardım istemek bahanesiyle Plava nehri civarına gittiği ve burada Edigü'yü uzaklaştırmak için yardım ve plan yaptığı, Edigü'nün bunu öğrendikten sonra Şadıbek'in kaçmak zorunda kaldığı ve Derbend'de Şeyh İbrahim'e sığındığı ancak burada 1408 veya 1409 yılında öldüğü"* yönünde bilgiler vermektedir.³³⁷

Şadıbek Han döneminde Edigü'nün Timurlulara karşı 1405-1406 yıllarında Harezm'de savaştığı ve Harezm'i Timur'dan aldığına dair bilgiler de yer almaktadır. Edigü, 1408 yılında ise Litvanya üzerine yürümüş ancak Rus ve Litvanya orduları birlik olmuştur. Bunun üzerine aynı yıl Rusların üzerine yürüme kararı almış ve bu seferden istediği sonucu elde etmiştir.³³⁸

A.Yu. Yakubovskiy, Şadıbek Han'dan sonra tahta Polat Han'ın oturduğunu kaydetmektedir.³³⁹ Bu bilgi A.N. Kurat tarafından da teyit edilmektedir.³⁴⁰ Ancak diğer araştırmalarda durum bundan farklıdır. Aşağıda göreceğimiz üzere Polat Han, Edigü'nün oğlu tarafından han ilan edilmiş, Edigü ise Temür Han'ı tahta çıkarmıştır.

³³³ İzmaylov, "İdegey i Yego Vremya", s.717; Vovina, Kojanov, Nikulina, **İstoriya Zolotoy Ordı**, s. 77.

³³⁴ Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...", ss. 33-34.

³³⁵ İzmaylov, **a.g.e.**, s. 77.

³³⁶ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 282.

³³⁷ Seleznev, "Politik i Polkovodets Zolotoy Ordı Emir İdigu", s. 48.

³³⁸ Seleznev, **a.g.e.**, s. 48.

³³⁹ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 283.

³⁴⁰ Kurat, **IV.-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki...**, s. 141.

Kaynaklarda bu dönemde Edigü'nün oğlu tarafından han ilan edilen Polat Han'ın mı yoksa Edigü tarafından han ilan edilen Temür'ün mü tahta çıktığı konusunda bir karışıklık ortaya çıkmaktadır. A.Yu. Yakubovskiy'in aktardığından anlaşıldığı kadarıyla bazı Rusça kayıtlar Polat Han'ın tahta çıktığını kaydetmiştir.

1409-1410 yılları A.Yu. Yakubovskiy tarafından Polat Han dönemi olarak dile getirilir. Bu dönemde Edigü'nün faaliyetleri arasında bir Rusya seferi yer almaktaydı ve bu sefer hakkında bilgiler veren A.Yu. Yakubovskiy, gelişen olayları anlatırken Polat Han'ın varlığına değinmekte ve hatta bu seferde Polat Han'ın da bulunduğunu kaydetmektedir. A.Yu. Yakubovskiy, bu seferin Edigü tarafından 1409 yılında yapıldığını ve doğu kaynaklarının bu seferden habersiz olduğunu, bu seferin Nikonovskaya Letopis'te kayıt altına alındığını söylemektedir. Edigü bu seferle Moskova'yı kuşatmış, etrafı yağma ve tahrip etmiş, ancak başkentte yeni bir han ortaya çıktığı ve karışıklık başladığı haberleri üzerine Ruslardan 3000 ruble vergi alarak kuşatmayı kaldırmış ve Volga'ya dönmüştür. A.Yu. Yakubovskiy'e göre, bu seferden sonra 1410 yılında Polat Han ölmüş ve Temür Han tahta geçmiştir.³⁴¹

3.2.4. Edigü'nün Temür Han Dönemindeki Faaliyetleri

Şadıbek Han ölünce, Edigü ve onun oğlu Nureddin Mirza³⁴² arasında tahta çıkacak han konusunda birtakım anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, Edigü ve oğlu Nureddin Mirza karşı karşıya gelmişlerdir.

Şadıbek Han ölünce Nureddin Mirza, babası Edigü'ye ya sen han ol veya bana ruhsat ver ben han olayım demiştir. Edigü ise *“Bizim neslimiz Hz. Ebubekir'den sonra saltanat tahtına çıkmadı, şeyhlik yolunda oldu, bazıları ise şeyhlik ve emirliği birleştirmiştir, bu düşünce fasittir”* diyerek ona karşı çıkmıştır ve Temür-Kutluk'un oğlu Temür'ü tahta çıkarmıştır. Babasına kızan Nureddin Mirza ise Temür'ün küçük kardeşi Polat'ı han ilan edip, Uyşın Kabilesinden Pir Muhammed'i emir yapmış ve asker toplayarak babasının üzerine yürümüştür. Edigü ise ona karşı koymanın ya

³⁴¹ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 288.

³⁴² Nureddin Mirza, babası Edigü'nün ölümünün ardından bölgedeki bütün Nogayları etrafında toplamış ve Nogay Ulusu'nu bağımsız bir devlet haline getirerek devletin ilk hükümdarı olmuştur (1426-1440). Bkz. S. Nogay, **a.g.e.**, s. 45.

kendisine ya da oğluna zarar vereceğini düşünerek ve iki durumda da kendisinin zarar göreceği düşüncesiyle Harezmi kalesine çekildi. Ancak Nureddin Mirza babasının bölgesine girerek yağmaladı, hatta babasının yaylaya çıktıklarında cemaatle namaz kılmak için yaptırdığı, arabayla çekilebilen mescidin keçelerini bile parçalamıştır.³⁴³ Diğer taraftan Toktamış'ın büyük oğlu Celaleddin, bu olanların gerçekleşmesi üzerine Altın Orda tahtını ele geçirmek üzere harekete geçti. Önce Kırım'a ve ardından Azak'a ulaşan Celaleddin, 1411 yılında Polat Han üzerine yürüdü. Bu sırada Nureddin Mirza ise Polat Han'ı da yanına alarak babasının yanına kaçmakta idi. Celaleddin, Polat Han'a yetişerek yakaladı ve öldürttü. Temür'ü ise Altın Orda tahtında bıraktı, ancak bir süre sonra Temür'ü ortadan kaldırıp tahta kendisi oturmuştur. Artık Altın Orda'nın yeni hanı Celaleddin idi ve Edigü'nün bir an önce ortadan kaldırılması taraftarı idi.³⁴⁴ Polat Han ile kaçan Nureddin ise yakalanmıştı fakat Edigü'ye tuzak kurup hepsini birden öldürmek amacıyla rehin tutuluyordu. Cihan Mirza ve Barın Seray Bey, Nureddin Mirza'yı yanlarına alarak, Edigü'nün yanına varmışlar ve Celaleddin Han'ın buyruğu üzerine barış yapmak için geldiklerini bildirmişlerdir. Edigü tuzağı anlamış ancak çevresindekilere anlatamadığı için onları kaleye almıştır. Daha sonra Toktamış'ın kızı Canıbek Hanuş ile oğlu Nureddin Mirza'yı evlendirmiş, Celaleddin'in beyleri de bu düğüne katılmıştır. Celaleddin hana gitme zamanı gelince Edigü, tedbir olarak önce küçük oğlu Seyyid Ahmed'i göndermiş, Celaleddin, düğün olayını ve Nureddin'in öldürülmediğini duyunca Seyyid Ahmed'i öldürmüştür ve böylece beylerin yapmış olduğu Edigü'yü yok etme planı bozulmuştur.³⁴⁵

3.2.5. Celaleddin, Cabbar Berdi, Kebek, Çekre ve Kadir Berdi Hanlar Döneminde Edigü'nün Faaliyetleri ve Ölümü

Celaleddin tahta çıkınca Edigü ile mücadelelere devam etmiş ve Kaculay Bahadira, onun öldürülmesi emrini vermiştir. Edigü ordusunun Kaculay'ın ordusundan sayıca az olmasına rağmen onu mağlubiyete uğratmayı başarmıştır. Savaşın sonuna Edigü'nün askerlerinin sayısının az olması, onun yaptığı kurnazca bir plandan kaynaklanmakta idi. Edigü ordusunu ikiye bölmüş ve birisine pusu kurma, diğerine ise

³⁴³ Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...", s. 34.

³⁴⁴ Seleznev, "Politik i Polkovodets Zolotoy Ordı Emir İdigu", s. 54.

³⁴⁵ Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...", s. 34.

yenilip kaçma izlenimi verme görevini yüklemişti. Edigü'nün ordusunun yenilip kaçtığını düşünen Kaculay, onları takip etmiş ve pusuya düşürülerek öldürülmüştür.³⁴⁶

Bu dönem Altın Orda tahtında olayların hızlı bir şekilde cereyan edip, kardeşler arasında mücadelelerin yaşandığı ve hanların peş peşe tahta çıkıp indiği bir dönem olmuştur. Celaleddin, Cabbar Berdi, Kebek ve Çekre Hanlar birbiri ardına hanlık makamına çıkmışlar ve hepsinin de kısa süreler içinde ölmesi sonucu sürekli bir han değişikliği yaşanmıştır. Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre, bir taraftan kardeşlerin birbiriyle olan mücadeleleri, diğer taraftan ise Edigü'nün bazı hanlar üzerindeki ve devlet idaresi üzerindeki etkisi bir istikrarsızlık ortamı yaratmış, uzun vadeli bir han seçimi ve yönetimine engel olmuştur.

Celaleddin'in han olmasıyla, Toktamış'ın diğer oğulları onun etrafında toplanmışlar ancak Celaleddin, kardeşlerinin hiçbirine iltifat etmemiştir. Bunun üzerine kardeşi Kebek, atalığı olan Rektemür oğlu Yahşi Hoca'nın desteğiyle Celaleddin'i öldürmüştür. Tahtı Kebek'in ele geçirmesinden korkan ve taşrada bulunan Cabbar Berdi kendisi Saray'a ulaşınca kadar kardeşi Kerim Berdi'yi tahta çıkartmış, daha sonra gelip tahtı devralmıştır. Ancak kısa bir süre sonra bir sarhoşluk ortamında bu iyiliğin gündeme gelmesiyle çıkan kavgada Kerim Berdi, Cabbar Berdi'yi öldürmüş, ardından çıkan kargaşada Kerim Berdi de öldürülmüş ve Cuci Ulusu başsız kalmıştır. Boş kalan tahta Kebek çıkmışsa da kışlamak üzere Kebek Han'ın Bozan Suyu kenarına gitmesini fırsat bilen Edigü, Şiban Han neslinden Çekre Oğlan'ı hanlık makamına oturtmuş, Kebek Han'ın ordasını basıp onu öldürmüş, böylece Çekre Han tahta çıkmıştır.³⁴⁷

Üç yıl Altın Orda tahtında oturan Çekre, Edigü'nün baskısından kurtulmaya çalışmış fakat bu durumu anlayan Edigü, Müyesser oğlu evladından Seyyid Ahmed adlı birini han ilan edip, Çekre'yi Türkistan'a kovalamıştır. Ancak Edigü dönmeden Seyyid Ahmed eceliyle ölmüş, Türkistan'a ulaşan Çekre de ölünce,³⁴⁸ Edigü, yine Müyesser neslinden Derviş adlı, akılsız ve temiz olmayan birini bulup 1417 yılında han ilan

³⁴⁶ Yakubovskiy, **a.g.e.**, s. 292.

³⁴⁷ Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...", s. 35.

³⁴⁸ Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisi...", s. 158.

etmiştir. Ancak diğer taraftan da uygun bir han aramaktaydı. Derviş Han'ın da sadece ismi vardı, devlet idaresi ve ülkedeki her türlü iş Edigü tarafından yönetilmekteydi. Derviş Han adına basılan paralarda dahi hanın isminin yanı sıra Edigü'nün ismi de yer almaktaydı. 1419 yılına gelindiğinde Toktamış oğlu Kadir Berdi, Edigü'ye karşı birlik olup harekete geçmek üzere beylerini teşvik etmekteydi.³⁴⁹ Kadir Berdi, kardeşleri Kerim Berdi ile Cabbar Berdi'nin öldüğü Kebek'in han olduğu sırada bozkıra kaçmış ve Şirin, Barın, Argun, Kıpçak gibi boylarla ve çok sayıda beylerle birlikte Kırım ile Kabartay taraflarında Tatartop adlı yere yerleşmiştir. Edigü'nün hanlığı baskı altında tutmasını uzaktan izleyen Kadir Berdi, etrafındaki beylerle durumu değerlendirmiş ve Edigü'ye karşı harekete geçmiştir. *“Edigü dedikleri adam hepimizi diyarımızdan, evladımızdan, yârimizden ayırmış, şaşkın ve perişan gezmemize sebep olmuştur. Evlatlarımız karşısında ar etmektense cesurca ölmek daha izzetlidir.”* diyerek beyleri gayrete getiren Kadir Berdi, üç bin atlı toplatıp Edigü üzerine yürümüştür. İdil ırmağı henüz buz tutmadığı için geçemeyen atlılar bir süre burada nehrin donmasını beklemek istemişlerse de Kadir Berdi onlara hitaben;

“İdil tonsa kim ötmes, Edigü ölse kim almas,
İdilni tonmas burın geçmek gerek, Edigünü ölmes burın almak gerek,

İdil donsa kim geçmez, herkes geçer,
Edigü ölse yurdunu kim almaz, herkes alır,
Lakin erkek olana İdil buz olmadan geçmek gerektir,
Edigü ölmeden katl ederek yurdunu almak gerektir” demiştir.³⁵⁰

Büyük güçlükler çekilerek İdil'i geçmişlerdir. Edigü durumu haber almış ve 60 binden fazla askerle onları karşılamıştır. Çok zorlu geçen savaşta Edigü'nün oğlu Keykubat kaçmış, Kadir Berdi Han, Edigü'yü ok ile vurmuş ancak Edigü, ağır yaralansa da Kadir Berdi'yi öldürmüştür. Savaştan sonra başsız kalan devlete kimi han yapacaklarını bilemeyen beyler, Toktamış'ın amcası Çağayoğlan'ın oğlu İçkili Hasanoğlu Uluğ Muhammed'i han yapmaya karar vermişlerdir. Diğer taraftan

³⁴⁹ Seleznev, “Politik i Polkovodets Zolotoy Ordı Emir İdigu”, s. 56.

³⁵⁰ Paşaoğlu, “Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...”, ss. 35-36.

yaralanan Edigü, kendi beyleri tarafından başına bir asker bırakılarak sazlıklar içine saklanmıştır. Ancak başka bir asker Edigü'nün yerini öğrenmiş ve Kadir Berdi'nin adamlarına söylemiştir. Seray Bey gelip Edigü'yü okla vurarak buradan çıkarmış ve sonra öldürülmüştür (1419).³⁵¹

3.3. Mansur Mirza'nın Altın Orda Üzerindeki Etkisi

Edigü öldükten sonra oğullarından Mansur, Gazi ve Nevruz Mirzalar, Şadıbek Han'ın oğlu Gıyaseddin Sultanı da yanlarına alarak Moskova taraflarına gitmişlerdi. Moskova'da yaşarken kötü hava şartlarından dolayı çok sayıda adamlarını kaybetmişler, bunun üzerine Mansur Mirza'nın "*Ölülerimiz kafir ellerinde kalmakta, gidelim ölürsek de ölülerimiz toprağımızda kalır*" diyerek diğerlerini teşvik etmesiyle Altın Orda topraklarına gelme kararı almışlardır. Bu sırada Altın Orda tahtında ise Uluğ Muhammed vardı. Uluğ Muhammed, Mansur Mirza'nın 3000 atlı ile Ural nehrine ulaştığını haber alınca hazırlıklara başlamış ve Tekene Bey'e de hazırlanıp kendisine katılmasını iletmiştir. Tekene Bey ise Edigü'nün kızı Turan Hanuş ile evliydi. Tekene Bey, Mansur Mirza'ya Uluğ Muhammed Han'ın ordusunun ön safında bulunacağını ve Mansur Mirza'nın kendi üzerine gelmesi durumunda hemen dağılacaklarını bildirmiştir. Mansur Mirza, onun dediğini yapmış ve Tekene Bey de sözünü tutarak mukavemet göstermemiştir. Ancak sol koldaki Kongrat Haydar Bey'le olan savaş çetin sürmüştür. Sonuçta galip gelen Mansur Mirza, İtil tahtını almış ve tahta da Gıyaseddin Sultan'ı oturtmuştur. Böylece Mansur Mirza sayesinde Edigü'den sonra yeniden Mangıt-Nogay boylarına hükmeder hale gelmişlerdir. İki buçuk yıl sonra Gıyaseddin Sultan ölünce, Mansur Mirza, Temür'ün oğlu Küçük Muhammed'i tahta çıkarmıştır. Bu hanı yetersiz bulan Mansur Mirza bu sefer Barak'ı tahta çıkarmayı düşünmüştür. Barak Han tahta çıktıktan sonra Mansur Mirza'nın boyunduruğundan kurtulmak ve bağımsız bir han olmak için onu öldürtmüştür. Mansur Mirza'nın ölümü üzerine Gazi ve Nevruz Mirzalar, Küçük Muhammed'in yanına kaçmışlardır. Bir süre sonra asker toplayıp Barak Han üzerine yürümüşler ve Mansur Mirza'dan kalan Barak Han ordusu içindeki askerlerin de yardımıyla Barak Han'ı öldürmüşlerdir. Bu olaydan sonra Küçük Muhammed yeniden han olmuş ve Gazi Mirzada başbey olmuştur. Mansur Mirza'nın

³⁵¹ Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...", s. 36.

öldürülmesinde katkıları olmasından dolayı Yedisana halkı denen sol kola Gazi Mirza eziyet etmeye başlamış ve onlar da bir yolunu bularak Gazi Mirza'yı öldürmüşlerdir. Bunun üzerine karışıklıklar çıkmıştır. Olayı haber alan Uluğ Muhammed, İdil'e gelmiştir ve Küçük Muhammed ile yaptığı savaş üç ay sürünce sonuçta İdil sahili, Saraycık ve Astrahan'nın Küçük Muhammed'de kalmasına karar verilmiş ve Altın Orda iki han arasında paylaşılmıştır.³⁵²

Mansur Mirza'nın ölümünden sonra Nogay boyları dağılmaya başlamış ve diğer beylerin etrafında toplanmıştı. Ancak Mansur Mirza'nın oğlu Nureddin Mirza, Saraycık'da Nogay boylarını kısmen yeniden toplamış ve Nogay iktidarını yeniden kurmayı başarmıştır ama o da bir süre sonra ölmüştür. Onun ölümünden sonra Vakkas'ı görmekteyiz.

Vakkas, Nureddin Mirza'nın oğlu idi. O, Nureddin Mirza öldükten sonra Özbek Han'ı Ebu'l-Hayr Han'dan ayrılarak, kendisiyle birlikte birtakım boyları da getirmiş ve Nogay Orda'yı canlandırmıştır. Vakkas'tan sonra da Edigü neslinden birçok kişi Nogay boylarının beyi olarak başa geçmiştir. Ancak biz kaynaklarda Mansur Mirza'dan sonra Nogay beylerinin Altın Orda içinde, Altın Orda iktidarına karşı etkili bir siyaset izlediklerine dair bilgilere rastlamadık. Bu dönemden itibaren Altın Orda'nın dağılma süreci ve bu devletten ayrılan hanlıkların kurulma süreci başlamıştır. Bu dönemde Altın Orda, bağımsız bir devlet olmak isteyen Kırım Hanı Mengli Giray ve kuzeyde sürekli güç kazanmış olan Ruslarla sürekli bir mücadele içindedir ve bu mücadeleler sonucunda dağılmış, yerine ondan ayrılan hanlıklar kurulmuştur.

---

³⁵² Paşaoğlu, "Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının...", ss. 37-39.

SONUÇ

Altın Orda Devleti'nde yönetme yetkisinin tek bir ailenin elinde toplanması devleti hem güçlü kılmış hem de onu zaafa uğratmıştır. Yönetimin veraset sistemine dayanması saltanat mücadelelerinin başlamasına ve devletin zayıflayarak parçalanmasına neden olmuştur. Bilhassa tahta zayıf iradeli hanların geçmesi sonucu devlet içindeki birtakım emirler ön plana çıkmış ve yönetime doğrudan müdahale etme şansını yakalayabilmişlerdir. Bu emirlerden birisi de Mangıt-Nogay boyuna mensup olan ve Altın Orda Devleti'nde yaşadığı döneme damgasını vuran Emir Nogay'dır. Altın Orda'da bir boy beyi ve ordu komutanı olan Nogay, kurnazlığı ve zekasıyla ilerleyen zamanlarda tüm hanlığı elinde tutacak kudrete ulaşmıştır. Altın Orda Devleti'nde yaklaşık kırk yıl söz sahibi olan Emir Nogay'ın XIII. yüzyılın son çeyreğinde Moğol boyları arasında huzuru ve birliği kurmayı niyet edindiği ancak ilerleyen zamanlar bunun böyle olmadığı, boylar üzerinde kendi hâkimiyetini kurmaya başladığını göstermiştir. Emir Nogay, bu boyları kendi sancağı altına toplamayı başarmış ve elde ettiği güçle Altın Orda hanlarını baskı altında tutmaya, devletin iç ve dış siyasetinde etkin rol oynamaya başlamıştır. Dış siyasette de Bizans ve Balkanlar üzerinde baskı kurmuş, istediği zaman Bulgar çarını tahttan indirip, yeni Bulgar çarını tahta çıkarmıştır. Devlet içinde gücünü bu denli arttıran Nogay'ın artık kendini Altın Orda hanı olarak gördüğü Rus arkeoloji kayıtlarında onun adına basılmış ve üzerinde isminin yanında "han" yazılı olan sikkelerden anlaşılmıştır. Bir emirin kendi adına sikkeler bastırması onun devlet içinde ne derece güç kazandığını göstermektedir. Öyle ki Emir Nogay'ın bu bitmeyen hırsları ve entrikaları Altın Orda Devleti'ni zayıflatmış, Rus Knezliklerinin ise Altın Orda'ya karşı güçlenmesine zemin hazırlamıştır.

Emir Nogay'dan yaklaşık elli yıl sonra Altın Orda Devleti'nin siyasi ve askeri konularında etkili olan Mangıt-Nogay boyuna mensup bir diğer önemli isim ise Emir Edigü'dür. Emir Edigü, Altın Orda Devleti'nde Emir Nogay kadar uzun süre faaliyet gösterememiştir ancak yine de yirmi beş yıl boyunca iktidarda etkili olmuştur. Altın Orda Devleti'nde idari ve askeri işlerde oldukça etkili olan Edigü, aynı zamanda hukuki işlere de dâhil olmuş, onun emriyle Mısır'a yapılan köle ticareti yasaklanmıştır.

Emir Edigü'nün soyunun Hz. Ebubekir ve Baba Tukles'e dayanması ve kendisinin takva ehli bir Müslüman olması ona hanlık içinde ve Müslüman halkın gözünde saygın bir statü kazandırmıştır. O, her ne kadar iktidarı elinde tutmaya çalışsa da Emir Nogay gibi Altın Orda Devleti'nde han olma peşinde değildi. Bilakis kendi oğlunun han olmak istemesine de karşı çıkmış ve onunla mücadele etmiştir. Bunun sebebi ise Hz. Ebubekir'den sonra kendi neslinden kimsenin saltanat tahtına çıkmamasına gösterdiği özen ve saygıdan gelmiştir. Edigü'nün yaşadığı dönemde tüm kontrolleri eline alması ve Altın Orda Devleti'nin başına geçen hanların birçoğunu bizzat kendisi seçmesi daha sonra boyundurluğu altına girmek istemeyen bu hanlarla savaşmasına ve tıpkı Emir Nogay gibi kendi sonunun gelmesine neden olmuştur.

Emir Edigü'den sonra Altın Orda üzerinde etkili olan Mangıt-Nogay ulusuna mensup bir diğer kişi de Edigü'nün oğlu Mansur Mirza'dır. Mansur Mirza da kendi döneminde tıpkı babası gibi Altın Orda tahtına kendi istediği birkaç hanı çıkarmıştır. Mansur Mirza'dan sonra Nogay ulusunun başına başka beyler geçmiştir ancak Altın Orda iktidarı üzerinde etkili olan son Nogay emiri Mansur Mirza olmuştur.

KAYNAKÇA

I. KAYNAKLAR

AKSARÂYÎ, Kerîmüddin Mahmud-i; **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, çev.: M. Öztürk, TTK Basımevi, Ankara 2000.

ANONİM; **Moğolların Gizli Tarihi**, çev.: Ahmet Temir, TTK Basımevi, Ankara 1986.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik; **Tarih-i Cihan Güşa**, çev.: M. Öztürk, TTK yay., Ankara 2013.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-ı Sirâc; **Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)**, çev.: Mustafa Uyar, Ötüken yay., İstanbul 2016.

FAZLULLAH, Reşidüddin; **Camiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)**, çev.: İsmail Aka, M. Ersan, A.H. Khelejani, TTK yay., Ankara 2013.

İBN ARABŞAH; **Acâibu'l Makedûr**, çev.: Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2012.

İBN BÎBÎ; **el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye**, c.2, çev.: M. Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1996.

KÂŞGARLI MAHMUD; **Dîvânü Lugâti't-Türk Tercümesi**, çev.: Besim Atalay, c.I, TDK yay., Ankara 1985.

RUBRUK, Wilhelm Von; **Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat**, çev.: Ergin Ayan, İstanbul 2019.

ÖTEMİŞ HACI, **Cengiz-Name**, çev.: İlyas Kemaloğlu, TTK yay., Ankara 2014.

Timur'un Günlüğü -Tüzükat-i Timur, haz.: Kutlukhan Şakirov, Adnan Aslan, İstanbul 2010.

II. ARAŞTIRMALAR

A. KİTAPLAR

ALPARGU, Mehmet; **Nogaylar**, İstanbul 2007.

ARİSTOV, N.A.; **Trudi po İstorii i Etničeskomu Sostavu Turksih Plemen**, Bişkek 2003.

- BARTHOLD, V.V.; **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz.: H. Dursun Yıldız, 3. Baskı, İstanbul 2017.
- _____, **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, çev.: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersleri**, haz.: Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka, Ankara 2006.
- BLOK, M.; **Koroli-çudotvortsı. Oçerk Predstavleniy o Sverhestvennom Haraktere Korolevskoy Vlasti, Rasprostranennih Preimuşestvenno vo Frantsii i v Anglii**, Moskova 1998.
- CAFEROĞLU, Ahmet; **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1968.
- _____, **Türk Kavimleri**, Türk Kültürünü Araştırma Ens. yay., Ankara 1983.
- ESİN, Emel; **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978.
- FAHREDDİN, Rizaeddin; **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, çev.: İlyas Kamalov, İstanbul 2003.
- FEDOROV-DAVIDOV, G.A.; **Obşestvennyıy Stroy Zolotoy Ordı**, Moskova 1973.
- GOLDEN, Peter B.; **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev.: Osman Karatay, Ankara 2002.
- GÖKBEL, Ahmet; **Kıpçak Türkleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.
- GROUSSET, Rene; **Stepler İmparatorluğu (Atilla, Cengi Han, Timur)**, çev.: Halil İnalçık, TTK yay., Ankara 2011.
- KAFALI, Mustafa; **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İÜEF yay., İstanbul 1976.
- _____, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, Ankara 2009.
- KALMIKOV, İ.H., KEREYTOV, R.H., SİKALİYEV, A.İ., **Nogaytsı**, Çerkez 1988.
- KAMALOV, İlyas; **Altın Orda ve Rusya**, Ötüken yay., İstanbul 2009.
- _____, **Moğolların Kafkasya Politikası**, Kaknüs yay., İstanbul 2003.
- _____, **Altın Orda – Rus İlişkileri ve Altın Orda'nın Rusya'ya Etkileri (Altın Orda Devleti'nin Yıkılışı ve Çarlık Rusya Devleti'nin Kuruluş Sürecinde)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul 2008.
- _____, **Avrasya Fatihleri Tatarlar**, Kaknüs yay., İstanbul 2007.
- KARA, Abdulvahap; **Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar**, İstanbul 2007.

- KARDAŞ, Kadri; **Altınorda Devleti'nin Siyasi Tarihi (1241-1502)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015.
- KEREYTOV, R.H.; **Nogaytsı: Osobennosti Etničeskoy İstorii i Bitovoy Kulturu**, Stavropol 2009.
- KILDIROĞLU, Mehmet; **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, TTK yay., Ankara 2013.
- KILIÇ, Emel; **Altın Orda Devleti'nin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)**, c. II, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.
- KULPIN, E.S.; **Zolotaya Orda: Sudbı Pokoleniy**, Moskova 2006.
- KURAT, Akdes Nimet; **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937.
- _____, **IV.-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, TTK Basımevi, Ankara 1972.
- KUSAİNOVA, Ye.V.; **Russko-Nogayskiye Otnoşeniya i Kazaçestvo v Kontse XV-XVII veke**, Volgograd 2005.
- KUZEYEV, R.G.; **Proishojdeniye Başkirskogo Naroda**, Moskova 1974.
- MERÇİL, Erdoğan; **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 2011.
- NASONOV, A.N.; **Mongolı i Rus (İstoriya Tatarskoy Politiki na Rusi)**, Moskova-Leningrad 1940.
- NOGAY, Sami; **Nogay Türkleri**, Ankara 1997.
- ÖGEL, Bahaeddin; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, c.I, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1981.
- _____, **Cengiz Han'ın Türk Müşavirleri**, Kültür Sanat yay., İstanbul 2002.
- _____, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Ankara 1979.
- _____, **Türk Mitolojisi**, c.I, Ankara 2003.
- ÖZCAN, Altay Tayfun; **Moğol- Rus İlişkileri (1223-1341)**, TTK yay., Ankara 2017.
- PARMAKSIZOĞLU, İ.; **İbn Battuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991.
- PAŞAOĞLU, Derya Derin; **Abdülğaffar Kırımı'nin Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- _____, **Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskanları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

- ROUX, J.P.; **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, çev.: A. Kazangil, İletişim yay., İstanbul 2002.
- SAGDEYEVA, R.Z.; **Serebraniye Moneti Hanov Zolotoy Ordı**, Moskova 2005.
- SEVERTYAN, E.V.; **Etimoloğičeskiy Slovar Turkskih Yazıkov (Obşeturkskiye i Mejturkskiye Osnovı na Glasniye)**, Moskova 1974.
- SOLMAZ, Sefer; **İbn Fazlan Seyahatnâmesi'ne göre İtil Bulgarları**, Çizgi Kitabevi, Konya 2018.
- SULTANOV, T.İ.; **Çingiz-Han i Çingizidi. Sudba i Vlast**, Moskova 2006.
- ŞAMİLOGLU, Yu.; "Karaçibei Pozdney Zolotoy Ordı: Zametki po Organizatsii Mongolskoy Mirovoy İstorii", **İz İstorii Zolotoy Ordı**, Kazan 1993.
- TAŞAĞIL, Ahmet; **Göktürkler I-II-III**, TTK yay., Ankara, 2014.
- TIESENHAUSEN, W.DE.; **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, çev.: İ.H. İzmirli, İstanbul 1941.
- TREPAVLOV, V.V.; **İstoriya Nogayskoy Ordı**, Kazan 2016.
- TOGAN, Zeki Velidi; **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, 2.Baskı, Enderun yay., İstanbul 1981.
- _____, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, Enderun yay., İstanbul 1981.
- TURAN, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken yay., İstanbul 2014.
- USMANOV, Mirkasım; **Jalovanniye Aktı Cuçiyeva Ulusa XIV-XVI vv.**, Kazan 1979.
- VASARY, İstvan; **Kumanlar ve Tatarlar**, çev: Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 2008.
- VERNATSKİY, G.V.; **Mongolı i Rus**, Moskova 1997.
- VESELOVSKİY, N.İ.; **Han iz Temnikov Zolotoy Ordı Nogay i Ego Vremya**, Petrograd 1922.
- _____, **Nogai i Ego Vremya**, Petrograd 1922.
- VOVİNA, V.G., A.A. Kojanov, T.V. Nikulina, **İstoriya Zolotoy Ordı: Sbornik Materialov**, San Petersburg 2003.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu; **Altın Orda ve Çöküşü**, çev.: Hasan Eren, 2.Baskı, TTK yay., Ankara 2000.

B. MAKALELER

- AKA, İsmail, “Acâibu’l Makdûr” **DİA**, c.1, İstanbul 1988, s. 318.
- AKBABA, Dilek Ergönenç; “Nogay Adı ve Nogayların Kökeni Üzerine”, **Tehlikeli Diller Dergisi/ JofEL**, Yaz/Summer 2013, s. 233-242.
- AKBIYIK, Hayrunnisa; “Cengiz Han’ın Sonrası Asyası’nda Politik Geleneğe Dair”, **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 287-297.
- AKSUDOĞLU, Mehmet; “Tatarlar: Moğol mu? Türk mü?”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.11-12, İstanbul 1997, s. 205-210.
- ALİYEVA, S.İ.; “Nogaytsı Severnogo Kavkaza XV-XVII vv.: Rasseleniye, Status, Etnopolitiçeskiye Konturi”, **Nogaytsı: XXI Vek, İstoriya. Yazık. Kutura. Ot İstokov-K Gryaduşemu**, Çerkez 2014, s. 6-12.
- ANSARÎ, A.S. Bazmee; “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc” mad., **DİA**, c. 8, İstanbul 1993, s. 98.
- ARİSTOV, N.A.; “Zametki ob Etniçeskom Sostave Turkskih Plemen i Narodnostey”, **Jivaya Starina**, San-Petersburg 1896, s. 277-456.
- BAVBEK, OSMAN; “Nogay Türkleri”, **Türk Kültürü**, XXIV:275, Ankara 1986, s. 160-165.
- BEREZİN, İ.N.; “Oçerk Vnutrennogo Ustroystva ulusa Cuçiyeva”, **Trudı VO İRAO**, c.VIII, 1864, s. 387-494.
- BİLGİN, Orhan; “Cüveynî, Atâ Melik” mad., **DİA**, c.8, İstanbul 1993, s. 140-141.
- ÇOĞ, Mehmet; “Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S.19, 2015, s. 57-74.
- DONUĞ, Abdülkadir; “Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği”, **Tarih Dergisi**, S.52 (2010/2), İstanbul 2011, s. 1-12.
- ESİN, Emel; “Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri”, **VD**, VI/10-11, Ankara 1968, s. 135-181.
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin; “Nogay Türkleri”, **Türkler**, c.20, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 556-565.
- GÜNEY, Enis; “Nogayların Tarih Sahnesine Çıkışı ve Emir Nogay”, **Nogay Türkleri Bülteni**, S.2, Haziran 2016, s. 34-36.
- GÜNDOĞDU, Abdullah; “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”, **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 606-617.

- GÖMEÇ, Saadettin; “Türk Tarihinde Peçenekler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, c.53, S.1, 2013, s. 251-266.
- GRİBOVSKIY, Vladislav; “Formuvannaya Lokalnoi Grupi Priçornomorskih Nogaytsiv u XVI.-XVII. st.”, **Ukraina v Tsentralno-Shitniy Evropi**, Sayı 4, 2004, s. 280-288.
- İNAN, Abdulkadir; “Nayman Boyunun Soyu Meselesi”, **Belleten**, c.XXIV, S.96, Ekim 1960, s. 539-545.
- İZMAYLOV, İskander; “İdegey i Yego Vremya”, **İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen**, c.3, Kazan 2009, s. 712-723.
- _____, “Organizatsiya Voyska”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen (Ulus Çuci-Zolotaya Orda. XIII – seredine XV v.)**, c.III, Kazan 2009, s. 409-422.
- İZMAYLOV, İskander, Damir İSHAKOV, “Han i Aristokratiya: Struktura Vlasti i Upravleniya”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen (Ulus Çuci – Zolotaya Orda. XIII – seredine XV v.)**, Kazan 2009, s. 310-320.
- KAFALI, Mustafa; “Altın Orda Hanlığı”, **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 397-412.
- KEREYTOV, Ramazan; “Nogayların Etnogenezine Dair Bazı Meseleler”, çev.: Hakan Kırımlı, **Emel Dergisi**, S.227, Temmuz-Ağustos, 1998, s. 9-21.
- KIÇANOV, Yevgeniy; “Zavoyevaniye Vostoçnogo Turkistana i Zapadnoy Sibiri”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen (Ulus Çuci – Zolotaya Orda. XIII – seredine XV v.)**, Kazan 2009, s. 124-128.
- KULKATOV, J.B.; “Nogai i İh Rol v Etniçeskih Protsessah na Postzolotoordınskom Yevraziyskom Prostranstve”, **B.M.**, 2013, ss. 1-9.
- KULKATOV, C.B.; “Nogayskiy Etniçeskiy Komponent v Krımu i Nijney Povoljye: Obşeye i Osobennoye”, **Kultura Narodov Priçernomorya**, S.228, 2012, s. 62-67.
- KUMEKOV, Bulat; “Etnokulturniye Kontaktı Kıpçakı i Tatar (po Arabo-Persidskim İstoçnikam)”, **İstoriko-Kulturniye Naradov Altayskoy Yazıkovoy Obşnosti**, Taşkent 1986, s. 35-45.
- _____, “Kıpçakı: Hozyaystvo, Obşestvenniy Stroy, Plemennoy Sostav”, **İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen: Voljkaya Bulgariya i Velikaya Step**, c.II, Kazan 2006, s. 470-479.
- KURAT, Akdes Nimet; “Altın Ordu Devleti”, **Türk Dünyası El Kitabı**, c.I, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 400-408.

- KOCA, Salim; “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, **Türkler**, c.2, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 823-845.
- MASLOVA, S.A.; “Mongolskaya Administratsiya na Zavoyevannih Zemlah: Darugi i Baskaki”, **İstoriçeskiy Vestnik – Mongolskiye Zavoyevaniya i Rus**, c.10, Moskova 2014, s. 80-110.
- MİRGALEYEV, İlnur; “Vzaimootnoşeniya s İlhanami”, **Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii**, Kazan 2016, s. 367-371.
- MURATOV, B.A., SUYUNOV, R.R., “Nogay Klanların (Soy) Kökeni-Etp Suyuna Göre Yapılan Etnogenomik Keşif Sonuçları”, çev.: Hacı Mümin Müminov, **BEİP Suyun**, Tom: 1, Dekabr, 2014, s. 94-121.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim; “İbn Bîbî”, **DİA**, c.19, İstanbul 1999, s. 379-382.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi; “Reşîdü’-d-dîn Fazlullah-ıHemedani” mad., **DİA**, c. 35, İstanbul 2008, s. 19-20.
- PAŞAOĞLU, Derya Derin; “Altın Orda Hanlığı’nda Hanlık Makamı”, **I. Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi**, 3-4 Nisan 2014, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek 2016, s. 180-190.
- _____, “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rekteşür ve Şirin Mirzalar”, **AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, c.XXXIII, 2014, s. 147-190.
- _____, “Emir Edigü (Edige) ve Oğullarının Nogay Ulusu’ndaki Yeri”, **Krımskoye İstoriçeskoye Obozreniye**, S.1, Kazan, Bahçesaray 2016, s. 28-64.
- _____, “Nogayların Hanlık veya Ulus Olma Sorunsalı”, **TAD**, c.35/S.60, 2016, s. 277-289.
- POPPE, N.; “Zoloordinskaya Rukopis na Bereste”, **Sovetskoye Vostokovedeniye**, c.2, 1941, s. 81-85.
- PORSİN, A.A.; “İstoçnikovaya Baza po Epohe Temnika Nogaya v İstorii Zolotoy Ordı”, **Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii**, № 1 (12), 2010, s. 209-215.
- _____, “K Voprosu ob Uçastii Nogaya v Pohode na Konstantinopol 1965 goda”, **Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, S.15, 2010, s. 34-37.
- _____, “Nogay i Yego Rol v Politіçeskoy Jizni Zolotoy Ordı v 90-e Godı XIII veka”, **Zolotoordinskaya Tsivilizatsiya**, S.7, Kazan 2014. s. 29-40.
- _____, “Politіçeskaya Deyatelnost Nogaya v Zolotoy Orde (1262-1301 godı)”, **Avtoreferat Dissertatsii**, Kazan 2011. s. 1-16.

- _____, “Politika Zolotoy Ordı v Vostoçnoy i Yujnoy Yevrope v 50-70 godah XIII veka”, **Zolotordınskaya Tsivilizatsiya**, c.3, Kazan 2010. s. 155-166.
- _____, “Zagovor Nogaya Protiv Tula-Bugi v Kontekste Epidemiologičeskiy Situatsii v Zolotoy Orde Posledney Çetverti XIII veka”, **Epidemii i Katakliizmı v Zolotoy Orde i na Sopredelnih Territoriyah (XIII-XVI vv.)**, Kazan 2018, s. 63-74.
- SAFARGALİYEV, M.G.; “Raspad Zolotoy Ordı”, **Uçen. Zap. NIİ pri CM Mordov**, S. 11, Saransk 1960, s. 38-74.
- SARAY, Mehmet; “Altın Orda Hanlığı”, **DİA**, c.2, İstanbul 1989, s. 538-540.
- SCHAMİLOĞLU, Uli; “Altın Ordu”, **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 412-429.
- SELEZNÖV, Yu.V.; “Politik i Polkovodets Zolotoy Ordı Emir İdigu (İstoriçesky Portret)”, **Novik**, Sayı 4, Voronej 2001, s. 44-61.
- SPİNEY, Viktor; “Gospodstvo Zolotoy Ordı v Valahii i Moldavi”, **Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii**, Kazan 2016, s. 403-427.
- TEMİR, Ahmet; “Nogay Hanlığı”, **Türk Dünyası El Kitabı**, c.8, Ankara 1976, s. 435.
- TOGAN, İsenbike; “Çinggis Han ve Moğollar”, **Türkler**, c.8, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 235-255.
- TREPAVLOV, Vadim; “Administrativnoye Ustroystvo. Organizatsiya Upravleniya”, **Zolotaya Orda v Mirovoy İstorii**, Kazan 2016, s.148-157.
- USMANOV, Mirkasım; “Administrativno-Upravlençeskiy Apparat”, **İstoriya Tatar S Drevneyşih Vremen (Ulus Çuci – Zolotaya Orda. XIII – seredine XV v.)**, Kazan 2009, s. 320-324.
- YORULMAZ, Osman; “Kanglıların/ Kanklıların Menşei Meselesi”, **İÜ Tarih Dergisi**, S.43, 2008, s. 83-104.
- YUVALI, Abdülkadir, “İbn Arabşah, Şehâbeddin” **DİA**, c.19, İstanbul 1999, ss. 314-315.

III. İNTERNET KAYNAKLARI

<https://encrypted->

[tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQuTWB47IdAlxIBiYeJUw7Rj65sCO4UDB08PQxr66goBvYh4kfV](https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQuTWB47IdAlxIBiYeJUw7Rj65sCO4UDB08PQxr66goBvYh4kfV), Erişim Tarihi: 25.05.2019.

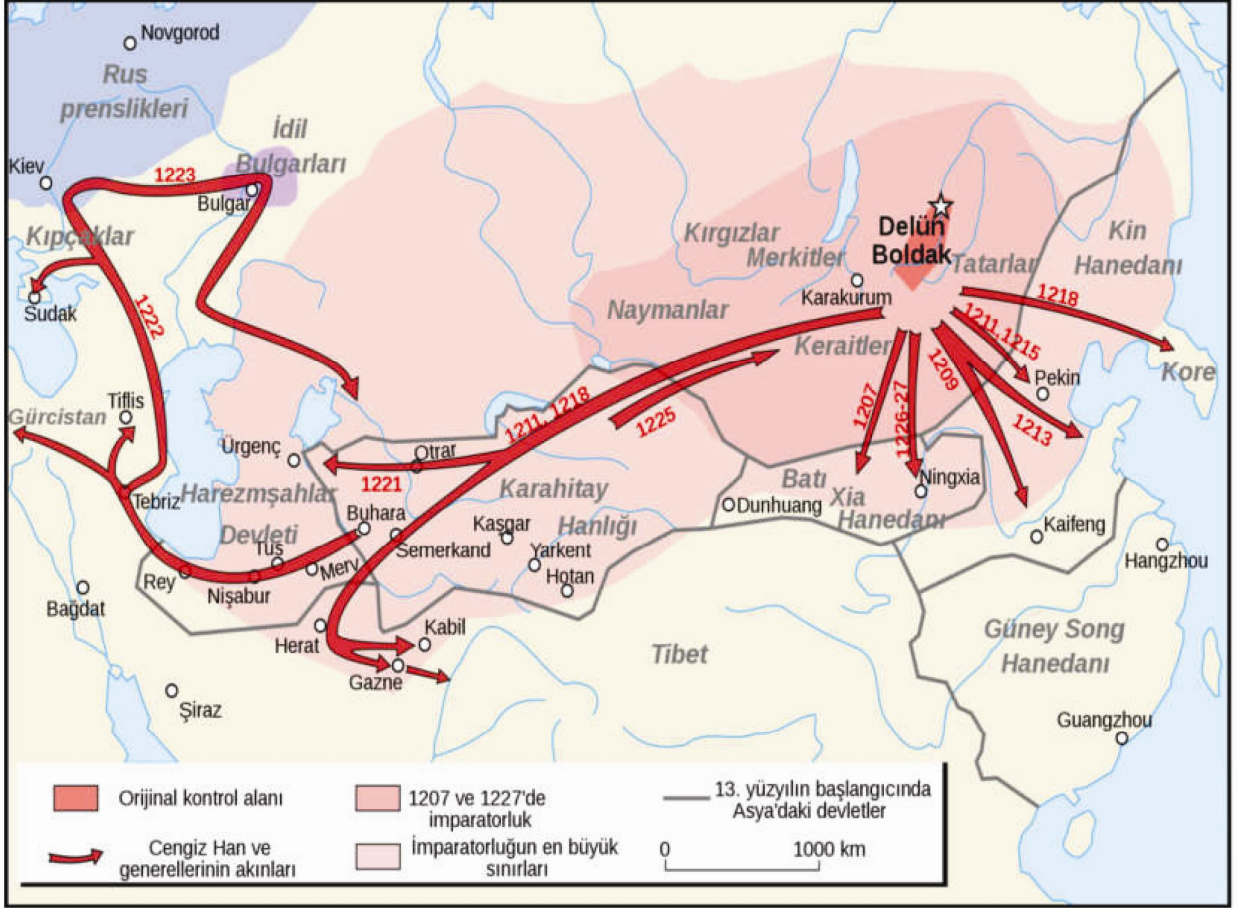
[https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcRnQ8MxUGjXn4bCK-](https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcRnQ8MxUGjXn4bCK-A7rHG_1UGmeqZEXVv7gUV5sGhK2a-x4fAWFA)

[A7rHG_1UGmeqZEXVv7gUV5sGhK2a-x4fAWFA](https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcRnQ8MxUGjXn4bCK-A7rHG_1UGmeqZEXVv7gUV5sGhK2a-x4fAWFA), Erişim Tarihi: 25.05.2019.

<https://imgrosetta.mynet.com/file/446524/640xauto.jpg>, Erişim Tarihi: 25.05.2019.

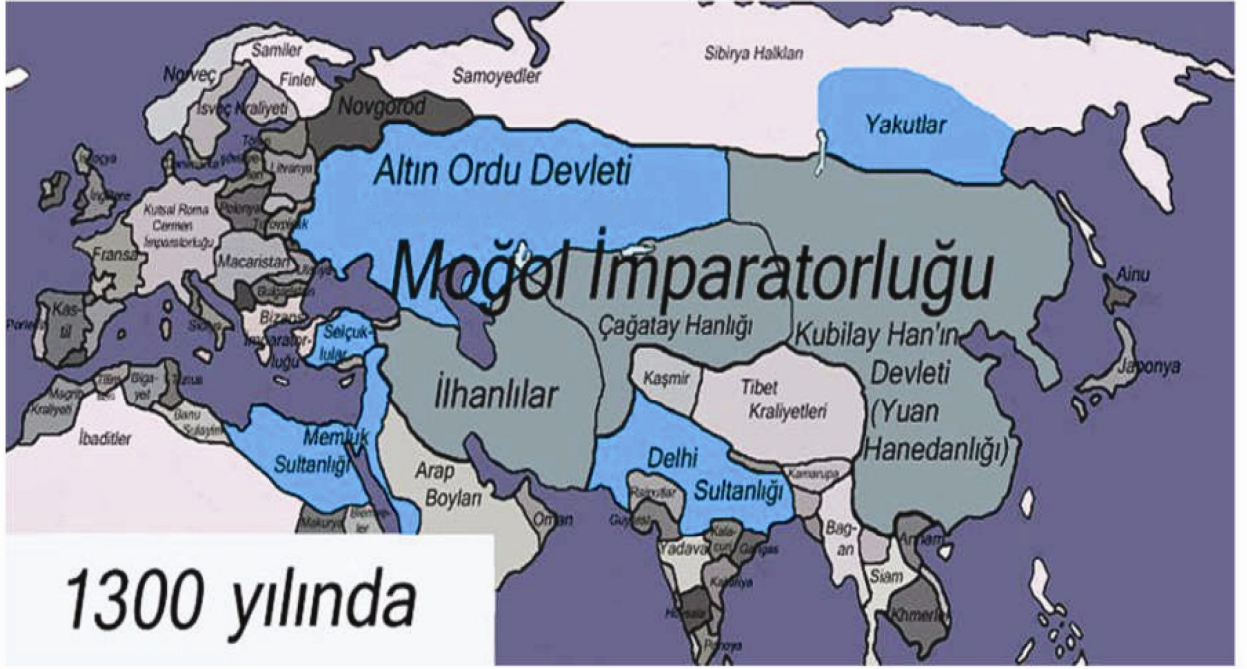

E K L E R

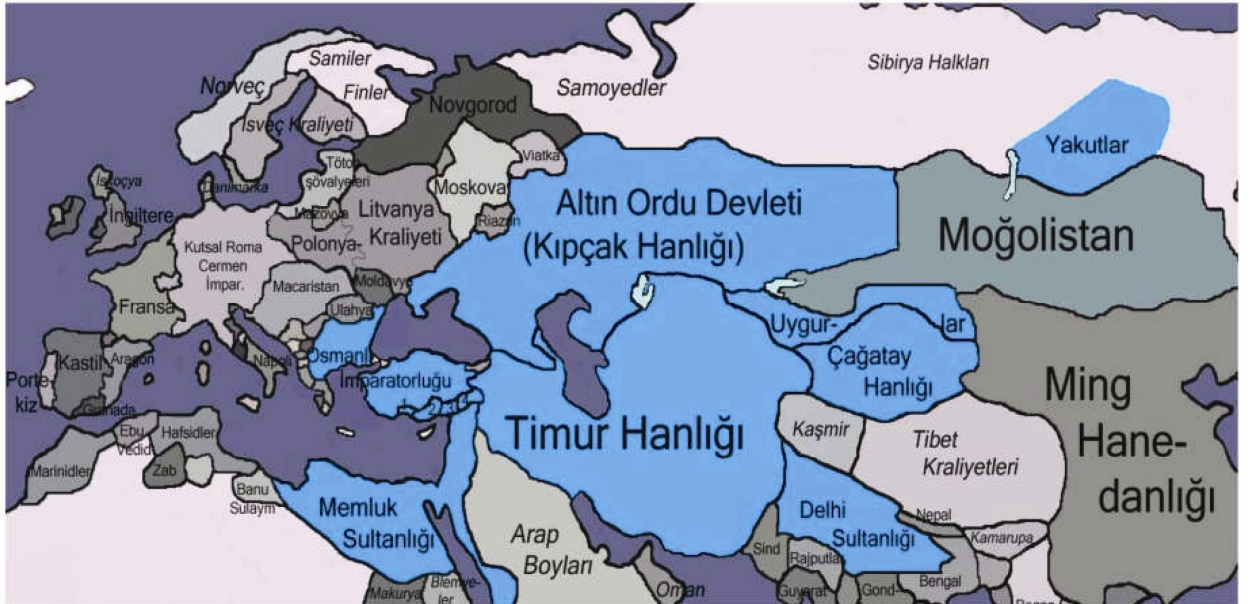
Ek-1: Cengiz Han'ın Seferleri ve Moğol İmparatorluğu'nun Genişlemesi.

(Kadri Kardeş, **Altınorda Devleti'nin Siyasi Tarihi (1241-1502)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015, s. 118.)

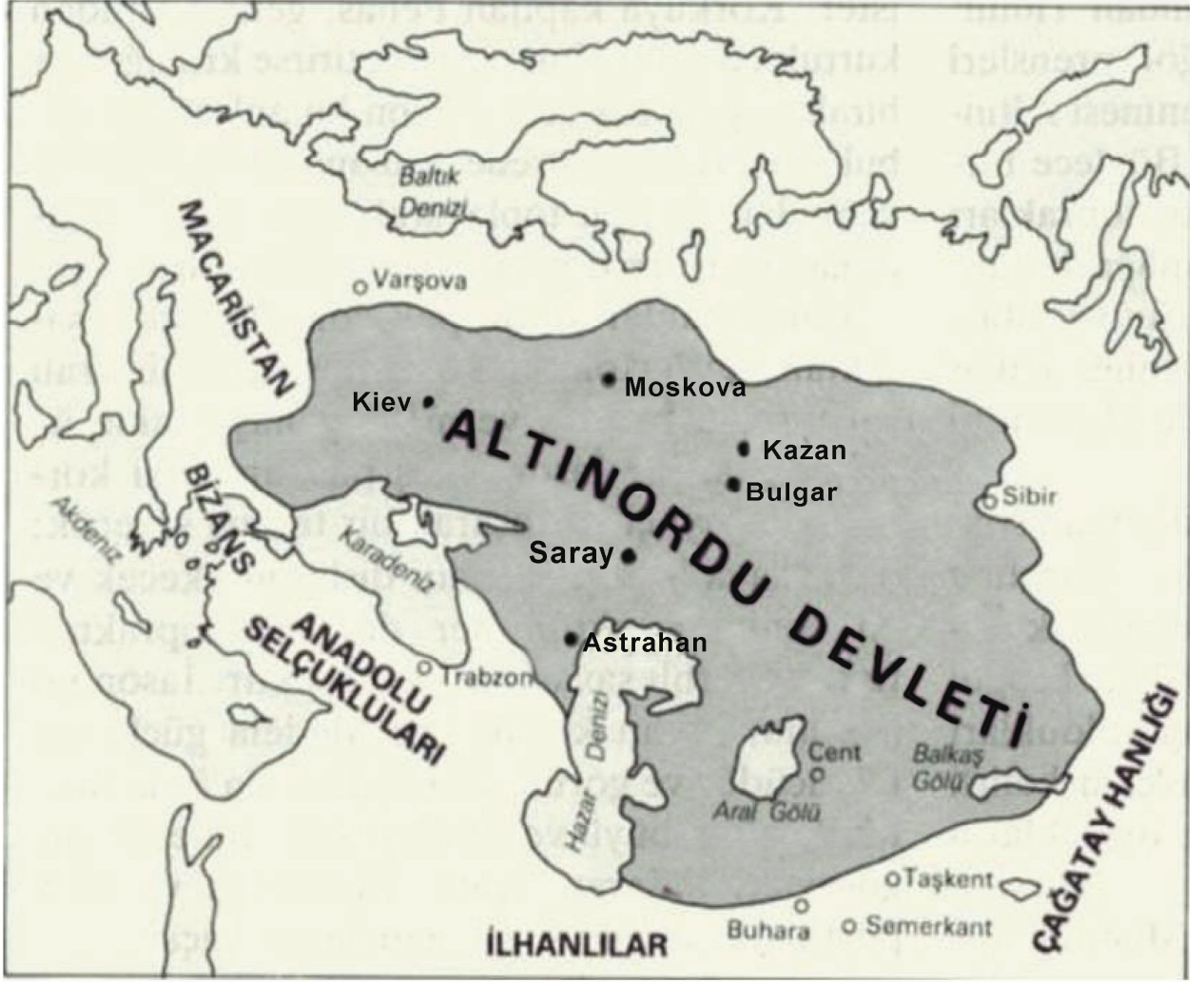
Ek-2: 1300 Yılında Altın Orda Devleti Haritası.

(<https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQuTWB47IdAlxIBiYeJUw7Rj65sCO4UDB08PQxr66goBvYh4kfV>, Erişim Tarihi: 25.05.2019)

Ek-3: 1380'li Yıllarda Altın Orda Devleti Haritası.

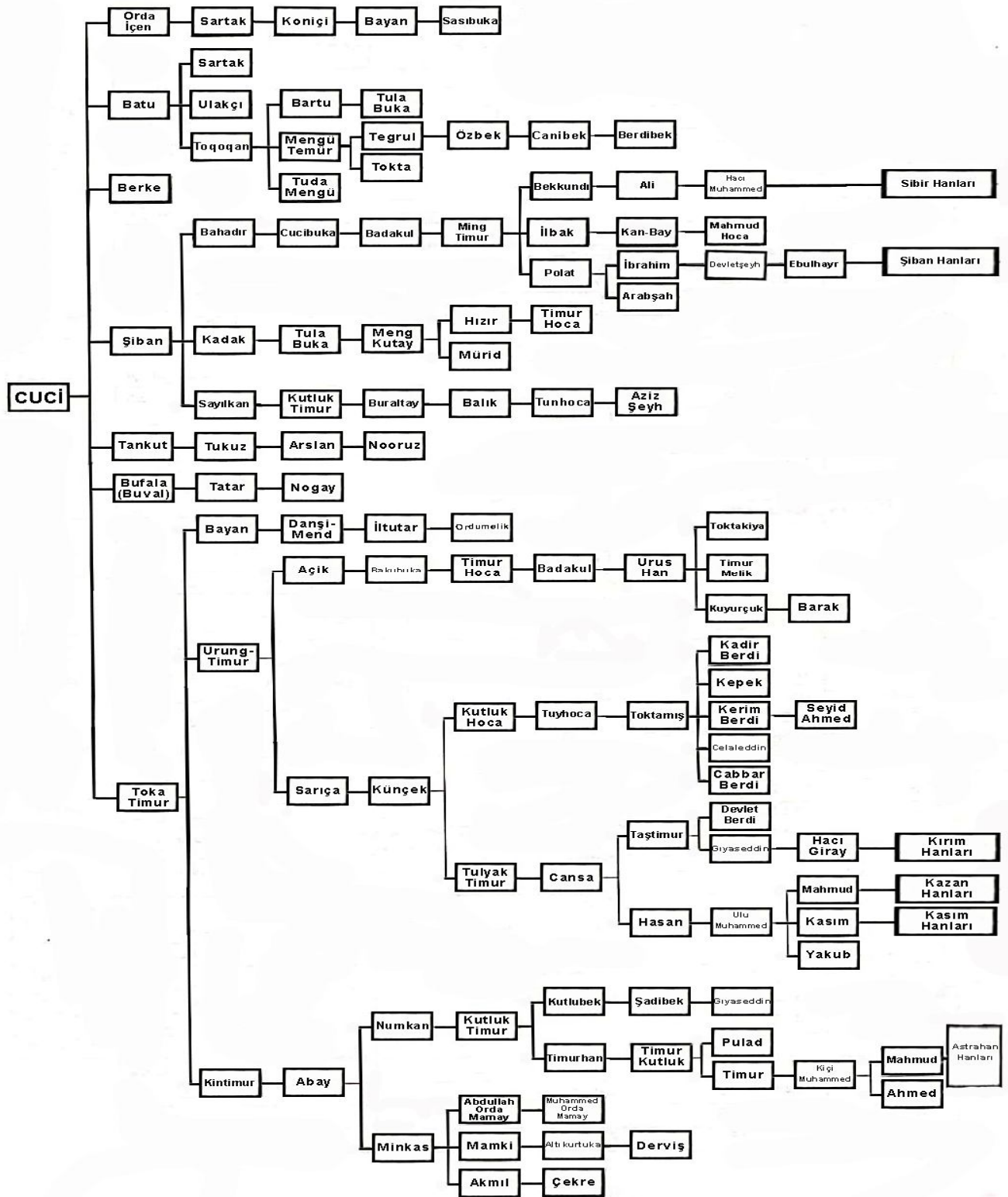
(https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcRnQ8MxUGjXn4bCK-A7rHG_1UGmeqZEXVv7gUV5sGhK2a-x4fAWFA, Erişim Tarihi: 25.05.2019)

Ek-4: Genel Olarak Altın Orda Devleti Haritası.

(<https://imgrosetta.mynet.com/file/446524/640xauto.jpg>, Erişim Tarihi: 25.05.2019)

CUCI'NİN SOYU

Ek-5: Cuci Ulusunun Soy Ağacı.

(R.Z. Sagdeyeva, Serebraniye Moneti Hanov Zolotoy Ordı, Moskova 2005, s.71.)

Ek-6: Emir Nogay Adına Basılan Gümüş Sikkeler.

(Sagdeyeva, **a.g.e.**, s.20.)

Emir Edigü Soyunu Hz. Ebubekir'e Bağlayan Şecereler							
Defter-i Cengiz-name [12, s. 88, 249]	Umdetü'l-Ahbâr' [5, s. 232]	Osmanov [16, s. 386]	Defter-i Celayir [16, s. 386]	Lusupov Şeceresi 1654 [16, s. 386]	Lusupov Şeceresi 1686 [16, s. 386]	Matlab'et-Talibin [16, s. 386]	Kara Nogay Destan Rivayeti [16, s. 386]
Ebubekir	Ebubekir	Ebubekir	Ebubekir	Abubekir	Ababuk	Ebubekir	Ebubekir
Muham-med	Muham-med	Muham-med	Muham-med	Magamet	Magomel	Muham-med	-
Sultan Ka'b	Sultan Ka'b	Sultan Ka'b	Sultan Ka'b	Kegap	Kegab	Ka'b	Kiab
Hürmüz	Murad	Hürmüz	Hürmüz	Girmez	Girmis	-	Irmiz
Halid	Halid	Halid	Halid	Haleb	Halid	Valad	Hanit
Velid	Haydar	Velid	Velid	Zalid	-	Haldar	Valit
Kayuda	Has	Kaydah	Kaydah	Kyiaye	-	Mevlut	Kaida
Mevlüd	Safa	Mevlüd	Mevlüd	Kuled	Kuliud	Haydar	Mavlut
Ebu'l-gas	Bahaüddin Veled	Ebu'l-As	Ebu'l-As	Abulgazi	Abulgazi	Abul-As	Abul-Az
Selim	İbrahim	Salim	Salim	Selim	Selim	Salim	Selim
Sadak	-	Sadak	Sadak	Sıddık	Sıddık	Safa	Sudak
Ebu'l-Hak	-	Ebu'l-Hak	Ebu'l-Hak	Abdülhak	Abdelhak	-	Abdulhak
Osman	Celaleddin sultanü'l-ulema eş-şeyh Bahaüddin Veled**	Osman	Osman	Usmanor	Osman	-	Osman
Celaleddin	İbrahim	Celaleddin	Celaled-din	Celaled-din	Celaled-din	Celaled-din	Celaddin
Baba Tukles	Baba Tukles	Baba Tukles	Baba Tukles	Baba Tukles	Baba Tukles	Baba Tukles	Baba Tukles
Terme	Tureme	Terme	Terme	Termes	Termia	Turm	Turme
Kazici	Karapçı	Kazicin	Karapçı	Karapçı	Karapçı	-	Kzeçi
İslam Kıya	İslam Kıya	İslam Kıya	İslam Kıya	İslamKaia	Slamkai	İslamkıya	İslamkaya
Kadir Kıya	Kadir Kıya	Kadir Kıya	Kadir Kıya	Kadulkaia	Kadurkai	-	Kadirkaya
Kutlu Kıya	Kutlu Kıya	Kutlu Kıya	Kutlu Kıya	Kudukaia	Kadlukai	Kıya Biy	Kulukaya
İdigü Biy	İdigü Beg	İdige	İdige	Edigi	İddigei	Edigü Biy	Adige

Ek-7: Emir Edigü Soyunu Hz. Ebu Bekir'e Bağlayan Şeceresi

(Paşaoğlu, "Emir Edigü ve Oğullarının Nogay Ulusundaki Yeri", s.31)

 <p>KONYA</p>	<p>T.C.</p> <p>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ</p> <p>Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	---

ÖZGEÇMİŞ

Arzu AKPUNAR, 26.07.1991 tarihinde Tokat'ın Zile ilçesinde dünyaya geldi. İlköğretimini burada tamamladı. Ortaokul ve liseyi İstanbul'da tamamladıktan sonra 2010 yılında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Tarih bölümüne girdi. 2010-2015 yılları arası lisans eğitimini bitirdikten sonra aynı yıl Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yüksek Lisansa başladı.